

על תאריך ההדפסה

אחד המרכיבים שהפכו להיות חלק בלתי נפרד משער הספר הוא תאריך ההדפסה של הספר. אמנם בספרי הדפוס הראשונים לא תמיד נכתב תאריך ההדפסה, ולכן יש ספרים שעד היום קיימת אי בהירות בדבר התאריך המדויק של הדפסתם. כמו כן יש שבספרי הדפוס הראשונים נרשם התאריך בסוף הספר, יחד עם דברים שכתב המדפיס, או המגיה, או אנשים אחרים שהיה להם חלק בהדפסתו של הספר. אולם במשך הזמן הקפידו המדפיסים לרשום את התאריך בשער הספר, ולפעמים הוסיפו לכתוב תאריך גם בסוף הספר, והוא נועד בעיקר לציין את זמן סיום ההדפסה.

א. המצאת הדפוס קבעה תאריך אחיד*

יש לציין כי בתקופת כתבי היד התאריך שרשם המעתיק בקולופון לא היה אחיד. לאמור, יש מעתיק שרשם את התאריך למניין השטרות, ויש שרשם אותו למניין לחורבן הבית, ויש שרשם את המניין הנוצרי. בדרך כלל הוסיף המעתיק יחד עם אחד מהתאריכים הללו גם את המניין לבריאת העולם.¹ המצאת הדפוס קבעה כמעט באופן מוחלט,² כי התאריך הנכתב בשער הספר יהיה לבריאת העולם בלבד, ולא יוזכרו תאריכים נוספים, פרט לתאריך הנוצרי, שעליו עוד נדבר לקמן.

ב. התאריך נכתב גם על ידי גימטריה

כדי למסור לקורא את תאריך ההדפסה, קיימות מספר שיטות. אחת מהן היא כתיבת פסוק מסויים או חלקו, שהגימטריה³ שלו עולה לשנת ההדפסה. לעתים הסתפקו בכתיבה של

1 ראה מ' ריגלר, הקולופון בכתבי יד עבריים מימי הביניים כמקור היסטורי, עבודת ד"ר, הוגשה לסינאט של האוניברסיטה העברית, ירושלים, תשנ"ה, עמ' 173-187; מ' בית אריה, קודיקולוגיה עברית, קדם-פרסום גירסת אינטרנט 0.1, חשע"ב, עמ' 118-124.

2 כמובן שיש גם חריגים. יש מחכמי תימן המקפידים לרשום בשער ספרם גם את המניין לשטרות, כגון: ר' צפניה ערוסי, ר' יצחק רצאבי, ועוד.

3 על הדעות השונות בדבר מקורו ופירושו של המונח גימטריה, ועל תחילת השימוש בו, ראה ש' שרביט, 'מסורות כתיב וכתיבה בספרות התנאים', בלשנות עברית, 33-34-35 (תשנ"ב), עמ' 111-113.

מספר מלים, שהגימטריה שלהם או של חלקם, עולה לשנת ההדפסה. נקדים אפוא דברים בעניין הגימטריה הקשורה לשנת הדפסה של ספר. כתיבת שנת ההדפסה בצורה של גימטריה ימיה כימי ראשית הדפוס, ואנו מוצאים אותה כבר בספרי הדפוס הראשונים.⁴ אכן בחלק מהמקרים מדובר בגימטריה פשוטה ביותר. יש להבהיר כי את האותיות הנכללות בגימטריה סימנו בצורות שונות: בנקודות, בכוכביות וכדומה, מעליהן או בצדדיהן. יש שהדפיסו אותן בצורה מודגשת, או שהדפיסו אותן בגופן שונה משאר האותיות. היו מקרים שאירעו טעויות בהדפסה של הסימונים הללו, וכתוצאה מכך יש קשיים בקביעה של שנת ההדפסה. מקרים אלו הם נושא מעניין בפני עצמו, להלן נראה כמה מקרים כאלו אגב אורחא.

הבה נראה לדוגמה את הנעשה באיטליה בכתיבת שנת ההדפסה בדרך של גימטריה. בתהלים עם פירוש רד"ק, נאפולי, רמ"ז, נאמר בסוף הספר: "תם ונשלם... שנת זמ"ר",⁵ וכו'. בשנת רמ"ח אנו מוצאים הודעה בסוף ספר מקרי דרדקי על סיום ההדפסה בשנת רח"ם.⁶ דומה כי לראשונה מצאנו גימטריה מורכבת יותר במסכת ברכות, שנדפסה לראשונה בשונצינו, ונסתיימה כפי שכתב המדפיס יהושע שונצינו בשנת גמר"א.⁷ גימטריה הבנויה על פסוק, והגימטריה עצמה פשוטה היא, אנו מוצאים בשנת ר"ן, במשנה תורה לרמב"ם שהדפיס גרשם שונצינו בנאפולי. כך נכתב בסוף הספר:⁸ "ותשלם כל המלאכה... ביום ר"ח ניסן שנת נ"ר מצוה ותורה"⁹ וכו'. בשנת רנ"א מצאנו בספר תהלים איוב משלי שנדפס בנאפולי את ההודעה: "נשלמה המלאכה... שנת לולי ה' שהיה לנו יאמ"ר נא ישראל",¹⁰ וכו'. בשנת רנ"ב, אנו מוצאים בפירוש ר' בחיי על התורה, דפוס נאפולי, את התאריך: "בר"ן יחד כוכבי בקר".¹¹

- 4 על צורות הכתיבה שהיו לפני המצאת הדפוס העיר מעט ח' בורנשטיין, 'תאריכי ישראל', התקופה, ט (חרפ"א), עמ' 252-253.
- 5 בספרם של אהרן פריימן ומשה מרקס, אוצר למלאכת הדפוס העברי הראשונה במאה השש עשרה, ירושלים, תשכ"ח, נמצאים צילומים של רוב הקולופונים, ואם יש שם צילום, אציין בראשונה לספרם. כן אציין לח"ד פרידברג, תולדות הדפוס העברי באיטליה, תל אביב, תשט"ז. ובכן, ביחס לאמור כאן הוא נמצא אצל פריימן-מרקס עמ' 127, ואצל פרידברג עמ' 42. בנוסף לכך, כיום נסרקים חלק מהספרים ע"י בית הספרים הלאומי בירושלים, והם עומדים לרשות הציבור באתר האינטרנט של בית הספרים הלאומי. כאשר ספר מסויים נמצא באתר, כמו הספר הזה (תהלים עם פירוש רד"ק, נאפולי), אציין זאת לנוחיות הקוראים. יש לדעת שבאתר נוספים ספרים באופן שוטף מדי חודש בחודשו, ולכן לא ניתן לתת תמונת מצב עדכנית של הנמצא בו. כמו כן התייחסתי למצוי באתר זה רק כשמדובר בספרים שנדפסו בראשית ימי הדפוס. קיימים אתרים נוספים במרשתת (אינטרנט), שגם בה ניתן לראות ספרים מסויימים, ואי אפשר כאן לרשום את כולם.
- 6 ראה פריימן-מרקס, עמ' 137; פרידברג, עמ' 43-44. ספר זה נמצא באתר.
- 7 פריימן-מרקס, עמ' 57; פרידברג, עמ' 32.
- 8 פריימן-מרקס, עמ' 118; פרידברג, עמ' 39-40. ספר זה נמצא באתר.
- 9 על יסוד הפסוק: כי נר מצוה ותורה אור (משלי ו, כג).
- 10 לשון הפסוק בתהלים קכד, א. שם ה' נדפס בצורה של שתי יודי"ן ולפניהן גרש. פרידברג, עמ' 48. ספר זה נמצא באתר [התאריך נמצא בסוף תהלים בעמ' 72 על פי סימון הדפים הידני הנמצא שם. ציינתי

בספר מצאנו גימטריה מורכבת בתקופה קדומה יותר. בסוף פירוש רש"י על התורה, דפוס אלקבץ, נמצא:¹² "שנת א'ל' ה'ר' יעלני", שהיא שנת רל"ו.¹³ בסוף טור חושן משפט, שהדפיס אותו מדפיס ובאותו מקום, נאמר: "ונגמרו בפרשת ושנת לכן אמ"ר לבני ישראל".¹⁴ לפנינו גימטריה פשוטה, אבל בנויה על פסוק. ✕

ג. לפרט, לפרט קטן (לפ"ק)

עם הזמן נדפסו ספרים, שתאריך ההדפסה נמסר בהם בצורה של גימטריה מורכבת יותר. בדרך כלל תהליך חישוב הגימטריה הולך ונעשה מורכב ככל שאנו מתרחקים מזמן המצאת הדפוס. לעתים אנו עומדים לפני תאריך הכתוב בצורה של חידה קשה הדורשת מחשבה רבה לפענחו. זה נושא מרתק כשלעצמו, משום שחלק מהמדפיסים מצאו בזה מקום להתגדר בו, אולם אין אנו עוסקים בכך. ברצוננו עתה להבהיר ביטויים מסויימים שיש להם חשיבות רבה בדרך חישובו של התאריך.¹⁵

כידוע התאריך העברי מורכב מאלפים, מאות, עשרות ויחידות, שערכן המספרי מבוטא באותיות. האות בעלת הערך המספרי הגדול ביותר היא האות ת וערכה, כידוע, הוא ארבע מאות.¹⁶ נמצא כי אם אנו רוצים לכתוב את המספר חמשת אלפים ושבע מאות (5700), עלינו לכתוב ארבע-עשרה פעמים את האות ת, וגם אז נקבל רק חמשת אלפים ושש מאות (400x14=5600), ועלינו עוד להוסיף את האות ק. ברור כי שיטת כתיבה זו אינה נוחה, ולכן נוצרו שתי שיטות כתיבה שונות לכתיבת התאריך בצורה אחרת, שתקל על הכתיבה.

זאת כי פרידברג כתב: "בסוף נדפס", אבל כאמור אין זה בסוף אלא לאחר תהלים. אגב, גם סדר הספרים אצלו שונה מהנמצא באתר, ואני כתבתי על פי הנמצא באתר].

11 לשון הפסוק באיוב לח, ז. ראה פריימן-מרקס, עמ' 178; פרידברג, עמ' 47. ספר זה נמצא באתר, אבל לא נמצא שם התאריך.

12 פרידברג, עמ' 93.

13 אגב נעיר כאן שהמשפט שבחר המדפיס אינו פסוק. ואכן יש לתמוה מה טעם לא הביא פסוק, שהרי היה יכול להביא מספר פסוקים לאותו צירוף שבחר. לדוגמה, הוא היה יכול להביא את הפסוק: והביאותים אל הר קדשי (ישעיהו נו, ז), ואפשר שלא רצה להשתמש בפסוק לצורך גימטריה, שאולי נחשבה אצלו כשימוש לא ראוי בפסוק, וכמו שנאריך בזה לקמן סעיף ז, ביחס לשם ה' וגימטריה.

14 לשון הפסוק בשמות ו, ו. ראה פרידברג, עמ' 94. באתר ספרים סרוקים נמצאים רק דפים בודדים מספר זה.

15 מכאן ואילך חלק מדבריי מבוסס על דברי גד בן עמי צרפתי בספרו, כלשון עמי (מתוך הסדרה: אסופות ומבואות בלשון, א), עיונים בלשון העברית, ירושלים, תשנ"ז, עמ' 319-325. יש לציין שמצרפתי נעלם מאמרו של מ' וילנסקי, 'לפרט, לפרט קטן ולפרט גדול', קרית ספר, כב (תש"ה-תש"ו), עמ' 305-306 (= מחקרים בלשון ובספרות, ירושלים, תשל"ח, עמ' 140-142). שניהם הסבירו את המונחים הללו באותו אופן, אם כי כל אחד מהם הוסיף לדון בפרטים נוספים.

16 יש לדעת כי יש משתמשים באותיות הסופיות (ך, ס, ז, ף, ץ) כמספרים לאחר ארבע מאות. כלומר האות ך=חמש מאות, וכן הלאה. לפי בית אריה, קודיקולוגיה (לעיל הערה 1), עמ' 122-123, נעשה שימוש בזה בכתיבי יד. אבל דומני שבכתיבת תאריכים שבשערי ספרים, ובמקומות נוספים, לא מצאנו כן. ראה לדוגמה לקמן ליד הערה 23. וראה גם הערות 27, 29, 37, 61, 63, 127.

שיטה אחת. את האלפים כותבים כיחידות וכך במקום חמשת אלפים ושש מאות, יש לכתוב: התר, ועל כך יש להוסיף עוד מאה כדי שנקבל שבע מאות, ולכן התאריך הסופי הוא: התש. אלא שברור לכל כי אדם יכול לטעות במשמעותה של האות ה, ולחשוב שהיא מציינת יחידות בלבד, ועל כן נהגו לכתוב בצורה מפורשת יותר: ה אלפים תש, או בצורה מקוצרת: ה"א תש, ובצורה מקוצרת מאוד: ה' תש.¹⁷ פעמים הוסיפו גם את המלים: לבריאת העולם¹⁸ (או בראשי תיבות: לבה"ע וכדומה), או: ליצירה. לאמור, התאריך נכתב כך: ה אלפים תש לבריאת העולם (או: ליצירה).

שיטה שנייה. משמיטים את האלפים וכותבים את המניין של שאר השנים. לאמור, בדוגמה שלנו התאריך יכתב בצורה זו: תש. ברור שצורה כתיבה זו אינה מושלמת, והיא יכולה להביא את הקורא לידי טעות, ולכן נהגו להוסיף את המלה: לפרט. בדוגמה שלפנינו התאריך נכתב כך: תש לפרט. כלומר, הכותב יוצא מתוך הנחה שאנו יודעים באיזה אלף אנו נמצאים, ועל כן ניתן לוותר על ציון האלפים.

אלא שבשיטה השנייה מצאנו תאריכים, שלמרות שכתוב בהם "לפרט", יש בהם גם ציון האלפים. כגון: "ק'כ"ו לפרט לאלף הששי".¹⁹ לכאורה יש בכך ניגוד לאמור עד הנה. לדעת צרפתי ההסבר לכך הוא, שחלק מהכותבים בשיטה זו הבינו כי כאשר יש "פרט", יש גם "כלל". הכלל הוא זה המציין את האלפים, והפרט מציין את השאר (מאות, עשרות, יחידות). לכן מצאנו גם תאריך מסוג זה: "שנת חמשת אלפים ומאה ושלישים ושתיים לפרט". אף כאן יש לנו כאילו שתי קבוצות נפרדות. האחת: שנת חמשת אלפים, שהיא הכלל אלא שלא הוסיפו את הציון "כלל". השנייה: מאה ושלישים ושתיים. השנייה מצוינת על ידי "לפרט" וכפי שהסברנו. נראה שצרפתי רצה לומר, שלמרות שצורת כתיבה זו היא נדירה, יש לדעת כי הכותב רצה להבהיר משהו בצורה זו. לאמור, הכותב סבור שכתובה ללא אלפים עלולה להטעות, שהרי מניין לנו הבטחון שהקורא ידע באיזה אלף מדובר. לכן הוא הוסיף את הציון לאלף השישי.

יש שכתבו בצורה אחרת, כמו:²⁰ "נשלם... ביום ב' שלישי לחדש תשרי שנת חמשת אלפים ומאה ושבע עשרה לפרט היצירה". לכאורה על פי האמור לעיל, המלה היצירה המוזכרת כאן היא מיותרת, אלא אם כן נאמר שהיא עולה על תחילת התאריך, דהיינו על שנת חמשת אלפים. אבל בתאריך הכתוב באופן הזה:²¹ "וסיימתיו בחדש כסלו שנת

17 יש שכותבים: ה' ת"ש. עניין הגרשיים אינו מהותי בנושא שלנו, ואיני מרדק בו בהמשך דבריי.

18 על התחלת השימוש במניין זה ועל ההבדל בינו למניין היצירה, ראה, ח"י בורנשטיין, 'תאריכי ישראל', התקופה, ט (תרפ"א), עמ' 222-230; י"י גרינוולד, אוצר נחמד, א (אוהיו, תש"ב), עמ' 64-68; ש' ואלטר, 'המניין לבריאת העולם והתחלת השימוש בו', המעין, נג, ב [204] (תשע"ג), עמ' 5-19; סדר עולם, מהד' ח' מיליקובסקי, ירושלים, תשע"ג, מבוא, עמ' 19, הערה 12, ובספרות המצויינת שם.

19 גב"ע צרפתי ציין למקום הימצאם של תאריכים אלו, ואני ויתרתי על כך. בית אריה, קודיקולוגיה (לעיל הערה 1), עמ' 119-120, גם ציין לכך וללא מקורות.

20 ראה ק' סיראט ומ' בית אריה, אוצר כתבי יד עבריים מימי הביניים, בציוני תאריך עד שנת ה'ש, ח"א, ירושלים-פאריס, תשל"ב, עמ' 43, ובדומה לכך עמ' 44.

21 שם, עמ' 41.

שלושה עשר ומאה לפרט היצירה", אי אפשר לומר כן. נראה שהמשמעות במקרה זה היא, לפרט [של שנת] היצירה, והכותב יוצא מנקודת הנחה שידוע לקורא שמדובר באלף השישי.²²

כתיבת תאריך באופן זה אנו מוצאים גם בראשית ימי הדפוס, וכידוע, בראשית ימי הדפוס המדפיסים נמצאו עדיין תחת ההשפעה של התקופה הקודמת. הרי כמה דוגמאות: ספר לשון לשון למודים לר"ד אבן יחייא נדפס בקושטא ע"י דוד ושמואל בן נחמיאש ובסופו נאמר שהוא נדפס: "בי"ט לירח אלול משנת י'ר"ו²³ לפרט האלף השישי". כך גם כתבו מדפיסים אלו בסוף ספר הליכות עולם לר' ישועה הלוי: "בר"ח אב שנת וכנו בני נ'כ'ר' חומותיך לפרט האלף השישי ליצירה". ויש עוד דוגמאות לצורת כתיבה זו.²⁴ לאמור, בראשית ימי הדפוס היו שנהגו לציין לפרט,²⁵ גם כאשר התאריך מכיל בתוכו את האלפים.

יש לצרף לשיטת כתיבה זו גם את התאריך הנכתב בספר דרשותיו של ר' יהושע אבן שועיב הנדפס בקושטא. בקולופון נכתב התאריך: "ביום ו' י"ב לחדש אדר שנת הרפ"ג לפרט". על פי התאריך המדויק של היום בשבוע והיום בחודש עולה, שהשנה היא שנת ה' אלפים רפ"ג. אם כן, יש כאן "שכלול" מסוים. האלפים לא נכתבו בצורה מפורשת אלא הם מיוצגים על ידי האות ה בלבד. המדפיס קיצר, אבל כוונתו היתה לכתוב: ה' אלפים רפ"ג לפרט, ובכך תהיה צורה זו דומה לצורות שראינו עד הנה.

עם המצאת הדפוס אנו מוצאים שימוש הולך וגובר בביטוי נוסף: לפרט קטן, או בקיצור: לפ"ק. בביטוי זה השתמשו גם טרם המצאת הדפוס, אולם ככל הנראה במידה מועטה.²⁶

22 כך יש לפרש גם את האמור שם, עמ' 46: "נכתב ונשלם... ביום חמישי בשבת בתשעה ימים לירח כסליו ובשנת קל"א ליצירה".

23 האות ן נחשבת כאן לצורך הגימטריה כאילו נרגילה. ראה לעיל הערה 16.

24 יש לציין לספר ישעיהו וירמיהו (ירמיהו נדפס עם פירוש רד"ק) שהדפיס אליעזר טולידאנו בליסבון ובסופו נכתב: "בשנת בא יבא ברנ"ה לפרט היצירה". כאן לא נאמר מאומה על האלפים, אבל לאור הדמיון לצורה הקודמת נראה שהתאריך הוא רנ"ב, וכן כתבו במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 202667) ללא נימוק.

25 לעתים נדירות נדפס: בפרט, ראה לקמן הערה 34. ככל הנראה פעם אחת בלבד נדפס גם: מפרט, והוא בתוספות על סמ"ג לר' אליהו מזרחי, קושטא, רפ"א. ראה: א' יערי, הדפוס העברי בקושטא, ירושלים, תשכ"ו, עמ' 84, מס' 93.

26 בורנשטיין, תאריכי (לעיל הערה 18), עמ' 247-248, ציין שקיצור זה נמצא בארבע מצבות מפרנקפורט, כשהקדומה שבהן היא משנת קכ"ג. כן ציין למצבה מברצלונה שנכתב בה: "שנת ל"ב לפ"ק לבריאת העולם", והוא סבור שיש להגיה: קל"ב או: רל"ב. גם בקולופנים מצאנו כן, כגון: "כתבתי זה הספר... שנת קמ"ז לפ"ק", או: "וסיימתי לו בחדש מרחשון שנת קנ"ג לפרט קטן" (אוצר וכו', לעיל הערה 20, עמ' 57, 62), ועוד. לדברי בית אריה קודיקולוגיה (לעיל הערה 1), עמ' 120, הערה 120, ביטוי זה נפוץ בעיקר אצל מעתיקים אשכנזיים. לדברי בורנשטיין הביטוי נחחדש באלף השישי, ולא היה נפוץ. והנה א' פירקוביץ, אבני זכרון, וילנא, תרל"ב, פרסם את המצבות הקראיות בחצי האי קרים, ובהן נמצאות מצבות מהאלף החמישי עם הביטוי לפ"ק. ברם בורנשטיין, וראה גם דבריו בעמ' 253, קבע על יסוד הופעת הביטוי בזמן כה מוקדם, שהתאריך של אותן מצבות וזיף בירי

דומה שמצאנוהו לראשונה בדפוס בפירוש רש"י על התורה שהדפיס יהושע שלמה שונצינו בשונצינו, ששם נאמר בקולפון: "ט"ו לירח סיון רמ"ז לפ"ק". כך מצאנו גם בקולפון של מסכת חולין דפוס שונצינו: "היום ט"ו לחדש תמוז רמ"ט לפ"ק", ושל מסכת נדה באותו דפוס: "היום כה לחדש אב שנת גומ"ר לפ"ק", ובספר השרשים לרד"ק שנדפס בנאפולי "בירח אלול ר"נ²⁷ לפ"ק". לכאורה תמוה שהביטוי לפ"ק נכתב מלכתחילה בראשי תיבות, כלומר כאילו הוא ידוע לכל, אבל לעת עתה לא מצאנוהו קודם לכן בקולפון של ספר נדפס, או בשערו של ספר נדפס. נראה אפוא שידוע היה למדפיסים כי הציבור ידע לפענח את ראשי התיבות הללו. מכאן ברור כי ביטוי זה היה בשימוש כבר קודם הדפוס וכמו שכתבנו בהערה 26, אלא שהוא לא היה נפוץ באותה העת. לעומתו, הביטוי "לפרט" היה נפוץ טרם הדפוס.

ועתה יש לברר את הפרט הבא. לכאורה עולה על הדעת שאם מצאנו ביטוי "לפרט קטן", הרי שצריך להיות גם ביטוי "לפרט גדול". ברם בתקופה זו עדיין לא קיים הביטוי "לפרט גדול", כפי שיוברר לקמן בסעיף ד. לפיכך יש לשאול מה טיבו של הביטוי "לפרט קטן", ומה צורך יש בו, כאשר קיים שימוש בביטוי "לפרט". לדעת גד בן עמי צרפתי:

מניין תוספת שם התואר הזה "קטן"? נראה לי שהיא סימן החלשה של מסורת הלשון... שוב אין בביטוי "לפרט" כוח מספיק כדי להשמיע שיש כאן רק יחידות נמוכות, ולכן מרחיבים אותו ומחזקים אותו על ידי שם התואר "קטן" ומתקבל הביטוי "לפרט קטן". תופעה רגילה היא בלשון שמטבע לשוני נפוץ נשחק ודורש חיזוק.

אלא שיש כאן עניין שצרפתי לא הדגיש כראוי. אמנם הביטוי "לפרט קטן" מציין את היחידות הנמוכות, ונמצא שאין הוא מציין את האלפים, אבל מצד שני הרי שהוא החליף את הביטוי "לפרט". והרי הראנו לעיל שיש תאריכים שמצוי בהם הביטוי "לפרט", ומצויינים בהם גם האלפים, ואם כן שמא כך הוא גם ביחס לביטוי החדש "לפרט קטן". אכן נראים שכך הם הדברים. כך לדוגמה בספר תרומת הדשן שנדפס בויניציאה על ידי בומברג נאמר: "והיתה השלמת החבור הלזה ביום ו יד אייר עט"ר לפ"ק מהאלף הששי". כך גם מצאנו מאוחר יותר בהגדה שנדפסה באוגסבורג בדפוס חיים שחור שבה נאמר: "נשלם... היום יום א ג שבט²⁸ לאלף הששי שנת לפ"ק ח"י"ם²⁹ ב'ר' ד'ו"ד" [רצ"ד]. לאמור, יש כאן שימוש בביטוי לפ"ק, וגם מצוין האלף הששי.

פירקוביץ, וזמנן הוא האלף הששי. ראה עוד א' פדורצ'יק וד"י שפירא, 'כתובות מצבות מס' 1-326 מ"ספר אבני זכרון" לאברהם פירקוביץ בנוסחן האמתי ועם התאריכים האמתיים: פרסום מקדים, בתוך: קראי מזרח אירופה בדורות האחרונים (בעריכת דד"י שפירא וד"י לסקר), ירושלים, תשע"א, עמ' 36-82. תודה לא' מונדשיין על הפנייתו לספר זה. נראה שרק מראשית ימי הדפוס ואילך נעשה בו שימוש נפוץ.

27 אפשר שהמדפיס לא רצה להדפיס אות נ סופית, על פי מה שכתבנו לעיל הערה 16.

28 על פרט זה ראה לקמן ליד הערה 82.

29 האות ם נחשבת כאן לצורך הגימטריה כאות מ רגילה. ראה לעיל הערה 16.

נעיין עתה כפירוש ר' מנחם רקנאטי שהדפיס בומברג בויניציאה ונאמר בו: "ונשלמ' מלאכת הקדש היום יום ב' ל"ה ימים למספר בני ישראל³⁰ שנת הרפ"ג לפ"ק". נראה ששנת ההדפסה של הספר היא ה' אלפים רפ"ג.³¹ בומברג הדפיס שם גם את חידושי רמב"ן לבבא בתרא, וכתב: "ונשלמו... שנת הרפ"ג לפ"ק יב לחדש אדר". לפי רישום התאריך הקודם סביר שגם כאן כוונתו לשנת ה' אלפים רפ"ג.³² תאריך דומה לכך כתב בומברג בסוף ספר התרומה: "ותהי השלמתו ביום ו' כ"ו לחדש ניסן שנת הרפ"ג לפ"ק". תאריך זה בעייתי הואיל ובשנת רפ"ג כ"ו בניסן הוא יום שבת, ובשנת רפ"ח הוא יום ד' לאור ההדפסות הקודמות יש להניח שהשנה היא ה' אלפים רפ"ג.³³

בדומה לכך מצאנו בספר בשם 'מדרש תנחומא הנקרא ילמדינו' [!], שנדפס בקושטא ובשערו נכתב: "בשבע לאייר שנת פר"ה ורבה בפרט³⁴ קטן". בקולופון נכתב: "בחדש אדר הראשון בכ"א בו שנת הרפ"ב ליצירה". על יסוד האמור כאן יש לקבוע כי הכוונה בשער היא לשנת ה' ר"פ, היא שנת התחלת ההדפסה, ואילו שנת רפ"ב היא שנת הסיום.³⁵ אמנם יש כאן הבדל ביחס לדוגמאות הקודמות, שהרי כאן הציון למספר האלפים הוא הצמוד ל"פרט קטן".

למדנו משלושה ספרים אלו חיזוק לאמור לעיל. כלומר, הביטוי לפ"ק אכן מחליף את הביטוי "לפרט", והוא מחליפו בצורה מושלמת. לאמור, כדרך שראינו כי קיימים מקרים שבהם הביטוי "לפרט" כולל את האלפים, כך גם הביטוי "לפרט קטן" יכול לעתים לכלול בתוכו את האלפים.

כאמור, במשך הזמן הביטוי "לפרט קטן" הולך ונעשה הביטוי הבלעדי שבו משתמשים המדפיסים, ובדרך כלל כוונתו שאין מציינים את האלפים. אבל עדיין מצאנו מקרים, המאוחרים בכמאה שנה מהמקרים שצוינו לעיל, שמשתמשים בו גם כאשר מציינים את

30 ביטוי נרדף לימי ספירת העומר, ראה לקמן סעיף ד, אות (ג), עמ' 263.

31 לה לעומר חל בשנת רפ"ח ביום שבת, ובשנת רפ"ג ביום ג. קרוב לומר אפוא שיש להגיה הגהה מועטה: לד (במקום: לה), ונמצא כי השנה היא שנת רפ"ג, וכן הכריעו במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 167915). אבל ראה מה שהצענו לקמן סעיף ד, אות (ב), ליד הערה 86 וללא הגהה.

32 כן הכריעו גם במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 150384) וללא נימוק. לכאורה יש להכריע כן גם משום ששנת רפ"ג לא הייתה שנה מעוברת, ואילו שנת רפ"ח הייתה שנה מעוברת, ומן הראוי היה למדפיס לציין באיזה אדר מדובר, אבל ראה לקמן הערה 36, שלא תמיד הקפידו על כך.

33 במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 114119) לא העירו כאן מאומה, אלא קבעו שהשנה היא רפ"ג. על אפשרות יישוב הקושי ראה לקמן ליד הערה 87.

34 יש לשים לב כי נדפס כאן: בפרט (במקום: לפרט), וזה נדיר, אבל מצאנו כן בדפוסים נוספים. בתלמוד בבלי, לובלין, במסכת עירובין נדפס: "שנת... כבו"ש כעסך בפרט". בתנ"ך דפוס קרקוב, שמ"ז, נדפס בסופו: "בפרט ש'מ'ח' בצאתך". בלבוש עיר שושן (על חו"מ) שנדפס על ידי אותו מדפיס, שהוא יצחק פרוסטיץ, נאמר: "בפרט וירם קרן מ'ש'י'ח". וכן גם בעוד ספרים מאותו בית דפוס. כן נדפס גם בסדר פיטום הקטורת, פראג, שע"ה, ראה לקמן ליד הערה 46, ועוד.

35 יערי, קושטא (לעיל הערה 25), עמ' 83-84, מס' 92. אמנם ניתן לומר כי התאריך בשער הוא רפ"ה, וכי הספר נשלם בדפוס בשנת רפ"ב, אבל הוצאתו לציבור התעכבה עד שנת רפ"ה, היא השנה שנכתבה בשער.

האלפים. לאמור, הציון "לפרט קטן" עדיין לא הפך להיות חד משמעי. הרי לפנינו מספר דוגמאות של תאריכים שמצויינים בהם גם האלפים.

ספר שארית יוסף לר' יוסף אבן וירגה נדפס במנטובה ובקולופון נאמר: "ותשלם מלאכת הדפסת הספר הזה יום ו כט יום לחדש אדר שנת השנ"ג לפ"ק". שנת ההדפסה אינה חד משמעית, והיא יכולה להיות שנת שנ"ג, או שנת שנ"ח, ושתייהן שנים מעוברות. אלא שרק בשנת שנ"ג יום ו חל ביום כט באדר שני. נמצא כי שנת הדפסת הספר היא ה' שנ"ג, ועלינו לומר שהמדפיס לא טרח לציין שמדובר באדר שני.³⁶

דוגמה נוספת. ספר עין משפט למחבר שאינו ידוע, נדפס בבית שמואל מייזל בפראג. בשער הספר נכתב: "שנת ה'שע"ה טובה לפ"ק". לכאורה שנת ההדפסה היא ש"פ, אבל לא כך הדבר. זאת אנו יודעים מהקולופון שבו נאמר: "יום ג' פר' ותרא אותו כ"י ט"ז"ב [שמות ב, ב. פרשת שמות] ו"יב"א"ו ה"ט"ז"ב"י"ם"³⁷ ו"י"ק"ב"ל"ו ט"ז"ב" ע"י"ן הוא יבורך. הגימטריה של הרשום כאן היא תמ"ה, ואין זה הגיוני, ולכן מסתבר שיש כאן טעות וצ"ל: ע"י"ן,³⁸ ואזי נקבל כי השנה היא שנת שע"ה.³⁹

נמצא אפוא כי בתקופה זו עדיין הציון לפרט קטן אינו חד משמעי, ולכן אין הוא מסייע בידינו לקבוע את תאריך ההדפסה הנכון של הספר.

יש לדעת שספרים רבים נדפסו בציון השנה, אבל מבלי שנכתב לידם הציון לפרט קטן (לפ"ק), או הציון לפרט. הואיל וראינו עד עתה כי גם כאשר נמצא הציון לפרט קטן, יש מקרים שלא ניתן לדעת במדויק מה היא שנת ההדפסה, לכן ברור כי גם כשהציון לפרט קטן אינו נדפס, הרי שלעתים אין לדעת את התאריך המדויק, אלא על יסוד פרטים נוספים. הרי מספר דוגמאות.

בספר דקדוק בשם 'פתח דברי' למחבר שאינו ידוע, וגם נדפס במקום שאינו ידוע, אולי בעיר נפולי, נאמר בקולופון: "ותשלם המלאכה היום יום ראשון לר"ח אדר שני שנת ופדויי י"י ישובון ובאו ציון ברנ"ה". שנת רנ"ב היא אכן שנה מעוברת, ואילו שנת רנ"ז אינה מעוברת, ומכאן שהספר נדפס בשנת ה' רנ"ב.

36 ואכן לא תמיד טרחו המדפיסים לציין זאת, ראה לדוגמה לקמן הערה 56.

37 ראה לעיל הערה 16.

38 כך הוצע במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 179662), וכך מסתבר, ועל יסוד הגהה זו האות ע' אינה נחשבת למניין הגימטריה.

39 יש לציין לספר של מהר"ל שהדפיס ר' מרדכי כץ בפראג בשם 'דרוש נאה', והתאריך בקולופון הוא: "אגל ואשמ"ח לפק בערב שבת ח"ם למספר בני ישראל [היינו מח לעומר, שהוא ד' סיון]". ידוע כי ר' מרדכי כץ נפטר בשנת שנ"ב, והואיל והוא אינו נזכר בשער בכרכת המתים, נמצא כי השנה היא שנת ש"ג, ולא שנת שנ"ה כפי שעולה מחישוב המלה ואשמ"ח כולה (לפ"ק). אלא שבשנת ש"ג ד' סיון חל ביום ד ולא ביום ששי. נראה שמשום כך כתבו במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 138947) שהשנה היא שמ"ט, שבה אכן ד' סיון חל ביום ששי. אלא שהם לא כתבו כיצד זה מתיישב עם התאריך: ואשמ"ח. נראה שלדעתם האות א' אינה נחשבת. עכ"פ בין שהספר נדפס בשנת ש"ג (ואזי יש להגיה באופן אחר), ובין שהספר נדפס בשנת שמ"ט, אנו רואים כי הביטוי לפ"ק במקרה זה שומר על המשמעות האחרת של הביטוי שהיא אינה נפרצה.

בפירושו של ר' בחיי על התורה, שנדפס בספרד או בפורטוגל על ידי ר' שם טוב אבן חלאז ובנו יהודה, אנו קוראים בקולופון: "נשלם... בסדר ויקח בן בקר רך וטוב [בראשית יח, ז. פרשת וירא] ב"ז ימים לחדש מרחשון, שנת ששון ושמחה ימצא בה תודה וקול זמר"ה". השנה היא רנ"ב, כי בשנת רמ"ז לא חל יז במרחשון בפרשת וירא.⁴⁰ ר' שמואל ן' נחמיאש הדפיס בקושטא את ספר הערוך הקצר, ובקולופון כתב: "והיתה השלמתו... בירח תמוז שנת אשובה ארע"ה צאנך אשמור". מסתבר שהשנה היא רע"א, הואיל ובספר שערי תשובה שנדפס אף הוא בקושטא על ידי אותו מדפיס הוא כתב בקולופון: "והיתה השלמתו... בר"ח אדר שני שנת ארע"ה צאנך ליצירה". כאן בודא ~~הוא~~ שהכוונה היא לשנת רע"א, שהרי נאמר כאן ליצירה,⁴¹ וגם נאמר כאן שאותה שנה היא שנה מעוברת, והואיל וגם בספר הקודם השתמש המדפיס באותה מלה לצורך ציון שנה, מסתבר שאכן שני הספרים נדפסו באותה שנה.⁴² במשך הזמן נתקבל הציון לפרט קטן בצורה חד משמעית בלבד. לאמור, הוא מציין את תאריך השנה ללא האלפים.⁴³ נראה שהוא נתקבל בצורה זו לאחר שהוכנס לשימוש הביטוי לפרט גדול, שעליו נדבר מיד.

40 כך כתבו במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 313453), וציינו שיש שכתבו כי התאריך הוא רמ"ז.

41 עם זאת יש לדעת, כי גם לגבי הביטוי "ליצירה" יכולים להיות מקרים היוצאים מהכלל, שהביטוי אינו מלמד בהם על האלפים. כך לדוגמה בספר בית מדות לר' יחיאל ב"ר יקותיאל שהדפיס ר' יוסף ביבאס בקושטא, נכתב בקולופון: "והיתה השלמת הספר הזה בארבעה ימים לחדש תשרי שנת כי קולך ער"ב ליצירה". לכאורה השנה היא ה' רס"ז, שהרי כתיבת "ליצירה" מלמדת גם על האלפים. אבל לא כן הדבר, אלא הכוונה לשנת רע"ב, שהרי בהקדמה כתב המדפיס: "בחדש אב ב"ז בו שנת הרע"א הוא עת תנחומותי הוסד יסוד ובית מדות בבית המחוקקים". דוגמה נוספת. בספר באורים כבדו ה' לר' ישעיה מנחם בן ר' יצחק, הנדפס בקראקא, נאמר בשער: "ונשלם שט"ד ליצירה כ"ב לספירה וסימן ועמך ישמחו ב"ך". ברור שהמלה "ליצירה" אינה מציינת כאן אלפים. אגב, הגרשיים על המלה "בך" מציינים את ימי הספירה, וכך הסימן הניתן על ידי הפסוק ועמך ישמחו בך (תהלים פה, ז), הוא סימן הכולל בתוכו הן את השנה והן את היום בעומר (אף שהזכיר כבר: כ"ב לספירה).

42 כך כתב יערי, קושטא (לעיל הערה 25), עמ' 68, מס' 11.

43 יש גם מקרים שהביטוי לפרט קטן (לפ"ק) מציין רק את העשרות והיחידות. כך לדוגמה בספר עשרים וארבעה, שנדפס באמשטרדם בבית מנשה בן ישראל, נכתב כי נדפס בשנת דודי צ"ח לפרט קטן, והכוונה היא שנת שצ"ח, כפי שעולה גם מהתאריך 1639 הרשום בתחתית העמוד. כך גם בשו"ת מטה יוסף לר' יוסף הלוי נזיר, שנדפס בקושטא, ונכתב בשער: "שנת ליום הכס"א יבא ביתו לפ"ק". הגימטריה עולה פ"ו, וברור על פי שמו של המדפיס, ועל פי שמו של השליט הנזכר בשער, כי שנת ההדפסה היא שנת תפ"ו. כך גם בספר מדרש תלפיות לר"א הכהן שנדפס באיזמיר נכתב: "בשנת כ"מג'ד'ל' דוד צוארך" וכו', והגימטריה עולה צ"ז, והכוונה היא לשנת תצ"ז כמובן. במילון בן יהודה, ערך פרט (דף 1565 ע"ב) נכתב: "פרט קטן, פרוט מספר השנים מבריאת העולם בהשמטת האלפים, או האלפים והמאות, כגון שכתב תש"ג או ש"ג במקום ה' תש"ג". וילנסקי (לעיל הערה 15), סוף עמ' 306, השיג על בן יהודה וכתב: "מותר לכתוב תש"ג במקום: ה' תש"ג, או אפילו ג', במקום שאין לחוש לטעות, אבל ש"ג במקום ה' תש"ג הוא תאריך מזויף לא מקוצר, לפי שאסור להשמיט אי אלו מספרים מאיזו מדרגה ולכתוב מקצתם". ואכן בדוגמאות הללו ואחרות שכמותן, השמיטו המדפיסים את המאות לגמרי, אבל לא השמיטו רק חלק מהמאות, וזה מאשר את דברי וילנסקי.

כ"ב א"א לקמן ה'ה'ה
65, 52

עם זאת הציון לפרט נשאר אף הוא בשימוש. יש מקרים שבהם יופיע בשער הציון לפרט, ואילו בקולופון או במקום אחר יופיע הציון לפרט קטן.⁴⁴ אבל כמעט לא מצוי ששניהם יופיעו זה ליד זה, שהרי די באחד מהם. אבל מצאנו במקרים לא רבים, ששניהם מופיעים זה ליד זה. כגון, בספר שערי אורה לר"י ג'יקטילא הנדפס בקראקא, שבשערו נכתב: "לפרט ובני ציון גילו ושמח"ו [=ש"ס] בה' אלקיכם לפ"ק". ברור שהציון לפרט מיותר כאן.⁴⁵ לכאורה כך מצאנו גם בספר פתיל תכלת לר' מרדכי בן אליעזר יונה, פראג, שבשערו נכתב: "בפרט"⁴⁶ כי מרדכי היהודי גדול ליהודים ורצוי לרוב אחיו דורש "בטוב אל" "עמו" "ודבר בש"לום"⁴⁷ לכל⁴⁸ לפ"ק".⁴⁹ אבל לא כך הדבר, אלא יש כאן תיחכום מצד המדפיס. המלה 'בפרט' מתייחסת אל ארבע המלים המודגשות ("בטוב... ודבר") שהגימטריה שלהן היא שע"ח. ואילו המלה 'לפ"ק' מתייחסת אל המלה בשלום,⁵⁰ שאף היא עולה בגימטריה שע"ח.⁵¹

- 44 כגון בספר בית ישראל [הוא עין יעקב, אלא ששמו שונה מפני הצנזור], לר"י אבן חביב, הנדפס בקראקא, נדפס בשער: "לפרט ו'שמו א'ת ש'מי ע'ל ב'ני [=שע"ט] ישראל ואני אברכם". אבל בקולופון הנדפס בסוף סדר מועד נאמר: "היום יום ה בראש חדש אלול בשנת שי"ן עי"ן טי"ת לפ"ק". וכן בספרו של ר"א ברודא, חידושי גאונים שנדפס באופיבאך נדפס בשער: "לפרט אל ח'סי"ג גבול [=חע"ט] עולם". ואילו בקולופון נדפס: "וחשלם המלאכה ביום ר' עש"ק טז אייר תפ"ג לפ"ק".
- 45 מן הראוי לציין כאן לצירוף מיוחד הנמצא בספר צידה לדרך לר"ב אילנבורג, פראג, שפ"ג, שבסופו נדפס: "ותהי השלמתו יום ב טו שבט [=שפ"ד] לפרט היצירה".
- 46 על צורה זו ראה לעיל הערה 34.
- 47 מלה זו מודפסת במקור בכתב רש"י, והיא מרוחקת יותר (באופן יחסי לשאר המלים) מהמלה "ודבר".
- 48 יש כאן שימוש בפסוק מאסתר (י, ג): "כי מרדכי היהודי משנה למלך אחשוורוש וגדול ליהודים ורצוי לרכ אחיו דרש טוב לעמו ודבר שלום לכל זרעו". המדפיס שינה את לשון הפסוק כדי להתאימו לגימטריה הכפולה, כפי שמוסבר מיד.
- 49 וכן מצינו גם בספר עלה דיונה לר' יונה ב"ר משה בנימין זאב, פירדא, שבשערו נדפס: "יום התחלתו יום ג' ג כסליו לפרט עלה זית טרף בפיה [=תנ"ד] לפ"ק". אמנם אפשר שכאן הציון 'לפרט' מוסב על תחילת המשפט (יום ג' ג כסליו). בדומה לכך נמצא בספר אדרת אליהו לר' אליהו בן קלונימוס מלובלין, פרנקפורט דאודר, נדפס בשער: "ותהי ראשית מלאכתו יום שנאמר בו שני פעמים כי טוב. ט' ימים בתודש זיו הוא אייר לפרט. הנה אנכי שולח לכם את אליהו [=תנ"ד] לפ"ק". לאמור, גם כאן אפשר לומר ש'לפרט' מוסב על תחילת המשפט, וגם הפיסוק מוכיח כן. נמצא שבשני הספרים הללו הציון 'לפרט' מוסב רק על התאריך של היום בחדוש, ללא קשר עם התאריך של השנה.
- 50 סימן הגרשיים על מלה זו מציין כי יש לחשב בגימטריה את כל המלה, ואין הוא מסמן אות מסויימת.
- 51 יש לצרף לכאן את הספר משנת חכמים לר"י הוכגלונטר, שנדפס בלעמברג. בשערו נדפס: "ותהי ראשית ממלאכתי [!] מלאכת הדפוס שנת ופתחון פה אתו לך בתוכה. וסימנא מלתא לסדר ולפרט לא תוסיף ולא תגרע ממנו לפ"ק". גם כאן יש שני תאריכים אלא שהם סותרים זה את זה, והביבליוגרפים נתקשו בזה. אבל א' טויבר, מחקרים ביבליוגרפיים, ירושלים, תרצ"ב, עמ' 65-66, פתר את הקושי: "והכונה היא שהמספר של 'ולא' העולה ל"ו צריך להגרע ולהחסר מן המספר של 'לא תוסיף' העולה תקפ"ז, ואז יצא לך תק"ן כמנין הפרט הראשון ופתחון'. ולכונה זו כתבו 'ולא' באותיות מרובעות אבל קטנות יותר מהאותיות של 'לא תוסיף'". יש לדעת ששאר האותיות הן אותיות רש"י (מפני בעיה טכנית אני הדפסתין בגופן אחר). מכל מקום, המלים "לפרט", "לפרט קטן", מתייחסות שניהן ל"לא תוסיף", בשונה ממה שראינו בפנים.

ד. לפרט גדול (לפ"ג)

בספר אבודרהם שנדפס בפאס נאמר בקולופון: "עזרנו... להשלים... כסלו שנת ע'זר"ה' בשוב הה"א אלפים". לאמור, המדפיס הודיע לנו כאן שלא נטעה בחישוב הגימטריה של השנה, ועלינו לדעת כי הה' מסמנת את האלפים. המדפיס היה יכול להוסיף את הביטוי לבריאת העולם, או ליצירה, ובכך היה מודיע כי במלה זו ('עזרה') רמוזים גם האלפים,⁵² אלא שמשום מה הוא לא עשה כן, אלא חיפש להביע זאת בדרך אחרת. דומה שגם בבית דפוסו של אברהם יוסף בת שבע בשאלוניקי נהגו בדרך דומה. כך אנו מוצאים בקולופון של מסכת ברכות: "תם ונשלם... נתת השמח"ה בלבי". האות ה' האחרונה של המלה "נתת" נדפסה בצורה גדולה ומופרדת משאר האותיות.⁵³ נראה שהמדפיס רצה לרמז בכך כי יש לראותה כמציינת את שנת האלפים.⁵⁴ הסיבה לצורת הדפסה מעין זו היא אותה סיבה שנאמרה לעיל. לאמור, המדפיס משום מה לא השתמש בביטוי ליצירה או לבריאת העולם, ובמקום זאת הדגיש את האות המציינת את האלפים. כך גם מצאנו בספר אהבת עולם לר"ש אלגזי שנדפס בקושטא ובסופו נכתב: "תם ונשלם שנת אהב"ת עולם בילא"ו".⁵⁵ המדפיס סמך כנראה על העובדה שהוא הדגיש את האות ה', ובכך נבין כי כוונתו לה' אלפים ת"ג.⁵⁶

מכל מקום למדנו מהדוגמאות הללו, כי פרט לשני הביטויים שהזכרנו: ליצירה, לבריאת העולם, לא היה קיים באותה העת ביטוי נוסף בעל אותה משמעות. במשך הזמן אנו מוצאים ביטוי חדש שהוא בעל אותה משמעות, והוא: לפרט גדול (לפ"ג). מבחינה לשונית קשה להבין כיצד ביטוי זה זהה לשני הביטויים האחרים. ההסבר הפשוט הוא, שהביטוי נוצר בדרך אנלוגית. לאמור הואיל וקיים ביטוי: לפרט קטן, ניתן ליצור ביטוי הדומה לו: לפרט גדול, שיהיה בעל משמעות משל עצמו.⁵⁷

- 52 יש לציין שאין זה ודאי שהביטוי 'ליצירה' מכוון למניין אלפים, ראה לעיל הערה 41.
- 53 המדפיס השתמש כאן בפסוק: נתת שמחה בלבי (תהלים ד, ח). נראה שהוא סבר כי הואיל והפרדת האות האחרונה של "נתתה" וצירופה למלה אחריה אינה משנה את המשמעות של הפסוק (נתת=נתתה), אזי אין חשש להדפיסה בנפרד.
- 54 השערה זו הועלתה במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 333951), אמנם הוסיפו שם שאין היא ודאית. ראה הדיון שם וההפנייה לספרות נוספת.
- 55 היינו: ברוך ה' לעולם אמן ואמן.
- 56 יערי (לעיל הערה 42), עמ' 147, מס' 243, לא הבליט אות זו (מכאן ואילך איני מעיר על אי דיוקים מסוג אלו הנמצאים בספרו ובקטלוגים אחרים כולל מפעל הביבליוגרפיה). אמנם יש לדעת כי בשער הספר נדפס: "נרפס שנת הב"ת ירושלים מה אשוה לך ואנחמך טו"ב לאדר". כאן לא הדגיש המדפיס את האות ה', אולי משום שהיא בראש המלה. מכל מקום, אם השנה היא שנת ה' ת"ב, הרי מדובר כאן על שנת התחלת ההדפסה, ואילו בקולופון על סיומה. אלא ששנת ת"ב היא שנה מעוברת, והמדפיס לא ציין באיזה אדר מדובר. אכן היו מדפיסים שלא טרחו לציין ששנת ההדפסה היא שנה מעוברת, ראה בכגון זה לעיל הערה 36.
- 57 צרפתי (לעיל הערה 15), עמ' 324, דן בצד הלשוני של הביטוי, והרחיב בדבריו יותר ממה שאמור בפנים.

הביטוי לפרט גדול אינו נמצא כמובן בתקופת כתבי היד, ואין מן הצורך לומר כי בקולופונים של כתבי היד אין הוא נמצא.⁵⁸

בתקופת הדפוס מצאנו זכרו כבר בשנת רפ"א (1521). בסוף ספר קבלי שנכתב באיטלקית בידי הקרדינל איגי'דיוס ויטרבנסיס, נמצא קולופון בעברית וזה לשונו:⁵⁹ "נשלם הספר לאדון החשמן ידידיה, רפא לפרט וחמשת אלפים לפרט גדול. יבא הגואל במהרה בימינו אמן".

בספר שנדפס נראה שהוא נמצא לראשונה בספר ברית חדשה, אגרת אל העבריים, ליפציג, תל"ו.⁶⁰ לאחר מכן נמצא הביטוי בספר קרבן חגיגה לר"מ גאלאנטי הנדפס בוויניציאה, שבו נאמר: "שנת המקריב את ד'ים' היש'ל'מ'יים'⁶¹ לפ"ג".⁶² לאמור השנה היא ה' תס"ד. בדפוס אברהם בן ידידיה גבאי כף נחת בשאלוניקי נדפסה מסכת ביצה בשנת:

58 לכן אין הוא מוזכר בחיבורים שצינתי בהערה 1. בספר אבני זכרון (לעיל הערה 26) עמ' 217, נמצאת מצבה שכתוב עליה: "ביום ב' כ"ו לתשרי שנת 'תזכה בשפטך' [תהלים נא, ו] לפ"ג". פירקוביץ רשם שהתאריך הוא ד' אלפים תתל"ח. הבה נבדוק את דבריו. הגימטריה של המלים 'תזכה בשפטך' המצויינות במצבה היא תתמ"ג. הואיל ונאמר שהמניין הוא לפ"ג, כלומר לפרט גדול, הרי שהתאריך הוא: ה' תתל"ח. אבל תאריך זה בלתי אפשרי, שהרי הוא עדיין לא הגיע. לכן כתב פירקוביץ שבהכרח עלינו לקבל שהתאריך הוא ד' תתל"ח. ואכן בתאריך זה חל כ"ו בתשרי ביום שני. אלא שיש כאן שני שיבושים. האחד, הסיומת לפ"ג (=לפרט גדול) אינה אפשרית בתקופה כה מוקדמת. השני, ד' תתל"ח אינו עולה ביחד לתתמ"ג, אלא התאריך לפי זה צריך להיות ד' תתל"ט, ובשנה זו לא חל כ"ו בתשרי ביום שני. נראה שבאופן חת מודע חשב פירקוביץ שפרט גדול הכוונה תמיד לאות ה, ולא שם לב שבמקרה הזה, שאנו נמצאים לשיטתו אלף שנים קודם לכן, אין זה נכון. לכן נראה שאם העובדה הכתובה במצבה שכ"ו בתשרי חל ביום שני היא נכונה, אזי אפשר שהתאריך האמתי הוא: תזכה לפ"ג, מפני שבשנת ה' תכ"ז (=תזכה), כ"ו בתשרי חל ביום שני. אפשרויות נוספות הן השנים: תכ"ט, ת"מ, תפ"ז, תקי"א, שבהן חל כ"ו בתשרי ביום שני, וניתן למצוא גימטריה מתאימה להן מתוך המלים 'תזכה בשפטך'. עלינו לומר כי פירקוביץ שינה את התאריך כדרכו (ראה לעיל הערה 26), בכך שצירף גם את המלה בשפטך לגימטריה, כדי להקדים את שנת הקמת המצבה. נראה שהוא נמשך אחר העובדה המקרית והמפליאה במקצת, שגם לפי צירופו (שטעה בו כפי שהסברנו), חל כ"ו בתשרי בשנה זו ביום שני.

59 ראה איגי'דיוס ויטרבנסיס, ספרון על האותיות העבריות, תרגם מלטינית עם מבוא והערות י' ליבס, הוצאת כרמל ירושלים, תשע"ג, מבוא עמ' 7, שציין לכך והעתיק את הקולופון. מחבר הספר היה קרדינל במרכז איטליה בשנים 1469-1532. תודה לר"מ שפרבר על הפניה זו.

60 על פי הרישום במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 334786), המתרגם הוא: "פרידריך אלברכט כריסטיאן המאמין, נטבל בעיר... שטרסבורג בשנת ילידת משיחנו... אלף תרע"ג לפרט גדול יח ימים לחדש כסלו". התאריך הוא שנת 1673, אבל דומה שהביטוי לפרט גדול כאן אינו במשמעות המקובלת, ושימוש כן דומה יותר לביטוי לפרט. גם באמור בשער: "בשנת משיח יבא מהריה וישפוט את העולם אמן לפ"ג", אין מובן לביטוי לפ"ג, וגם במפעל הביבליוגרפיה נתקשו בו.

61 ראה לעיל הערה 16.

62 השימוש בראשי תיבות מלמד שביטוי כזה ככל הנראה ידוע לציבור. ואכן מצאנוהו נדפס בספר כפי האמור בהערה 60, אם כי כוונתו שם אינה ברורה. בנוסף לכך לא ברורה מה היתה מידת תפוצתו של אותו ספר. כמו כן הוא נמצא בכתב יד כפי שראינו. יתכן שיש באמור בו אישור לעובדה שביטוי זה היה ידוע ומוכר לציבור, ולכן אפשרי שימוש בראשי תיבות.

"ו'ה'י'י'ת'ם'⁶³ קדשים לפ"ג". לאמור, השנה היא שנת ה' תס"ו. מכאן ואילך השימוש בביטוי זה נמצא בספרים רבים.⁶⁴

אכן מצאנו מקרים שבהם המדפיס השתמש בביטוי זה לצד הביטוי הישן. לא ברורה הסיבה לכפילות זו.⁶⁵ כך מצאנו לדוגמה בספר אש דת לר"ח אלפאנדארי שנדפס בקושטא, שבשערו נכתב: "בשנת כ"ל הכתו"ב לחיים ליצירה לפ"ג".

ברומה לכך אנו מוצאים גם שהמדפיסים כתבו לפ"ג, ובכל זאת הכליטו והדגישו את האות ה במניין האלפים. כגון בספר יד אברהם לר"א גבאי-איזידרו שנדפס באמשטרדם נאמר בשער: "בשנת ובסדר וי"ש'לח' אבר'ה'ם את ידו לפ"ג". יש לנו כאן אותיות מודגשות, והאות ה' מודגשת ומובלטת מכולן. בנוסף לכך על חמש אותיות יש ציון של כוכבית, ואנו מטעמים טכניים סימנו זאת בגרש. על פי הכוכביות עולה כי השנה היא ה' תקי"ח, וכך גם עולה משתי הסכמות הנמצאות בספר, ולא נתברר מה טעם הדגיש המדפיס חלק מהאותיות למרות שלא את כולן יש לחשב.⁶⁶ מכל מקום לענייננו אנו רואים כי למרות שיש ציון לפ"ג, הרי שהמדפיס הכליט ביתר שאת את האות ה המציינת את האלפים, ויש עוד ספרים בכגון זה.

על דבקות מסוימת בביטוי הישן (לפ"ק) באופן אחר אנו מוצאים בספר כסף צרוף לר"י פינטו על משלי, שנדפס באמשטרדם בשנת "ויזרע יצחק בארץ ההיא וימצא בשנה"⁶⁷ ההיא מאה שערים ויברכהו"⁶⁸ ה' לפ"ק". האות ה' בסוף המלה 'בשנה' מסמנת ככל הנראה את האלפים ושאר האותיות הן אכן לפרט קטן, וכבר ראינו בכגון זה לעיל, שלמרות הציון לפ"ק, הרי שיש בתאריך השנה גם האלפים.⁶⁹ נמצא כי הספר נדפס בשנת ה' אלפים תפ"ט.⁷⁰ כך גם מצאנו בספר פרחי שושנים לר' משה ב"ר אליהו מלובלין,

- 63 ראה לעיל הערה 16.
- 64 צרפתי (לעיל הערה 15), הערה 13, כתב כי "בחיפוש ראשון התאריך הקודם ביותר בציון זה שבא לידי הוא" בספר חמדת ימים, חסר מקום דפוס, תקכ"ג.
- 65 ראה לעיל הערה 52, שבה מצאנו כי הביטוי ליצירה לא תמיד משמש במשמעות הרגילה, ואפשר שיש בכך להסביר את נוהגו של המדפיס כאן, אלא שאזי יהיו לפנינו שני ביטויים סותרים זה את זה, ולכן יש לחפש סיבה אחרת לכפילות של הביטויים.
- 66 במלה האחרונה הוא הדגיש את האותיות "יד", ורצה בזה לרמוז על שם ספרו. לא ברור מדוע ראה להדגיש שלוש אותיות מיותרות במלה אברהם. לדעת ר"מ שפרבר אולי רצה לרמוז בזה לשמו, וגם לשם הספר.
- 67 מעל אות זו יש נקודה, אבל מטעמים טכניים הדפסתי כאן גרש.
- 68 יש לציין כי בטופס שלפני האות ו בתחילת המלה ובסוף המלה דומות מאוד. אני נקטתי כאן כפי הכתוב במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 182420), שלא החשיבו את הו' הראשונה (אלא שטעו מעט בחישוב הגימטריה), כדי להתאים זאת עם תאריך ההסכמה כמפורש בהערה 70.
- 69 יש עוד מקרים בכגון אלו. אני מציין כדוגמה ליערי (לעיל הערה 35), ראה עמ' 66 מס' 293, עמ' 178 מס' 336 (רק כאן ציין יערי סימן קריאה להראות שלפנינו תאריך הכתוב בצורה שאינה נכונה), עמ' 179 מס' 339, ועוד.
- 70 שנה זו מקבלת אישורה מההסכמה שנדפסה בספר. אגב, שם יש להחשיב את האות ו', וכפי שכתבו במפעל הביבליוגרפיה, אף שצורה דומה מאוד לקודמת שלא נחשבה, כמוסבר בהערה הקודמת.

שנדפס בקושטא בשנת "ה שמח בחלקו לפ"ג", כאשר האות ה נפרדת כפי שהעתקתי. נמצא כי למרות הציון לפ"ג, הפריד המדפיס בכל זאת את האות ה לציון האלפים.

ה. אופן הכתיבה של התאריך

בספרי הדפוס הראשונים לא נכתב תאריך הדפסת הספר. מקובל שהספר הראשון שבו נרשם תאריך ההדפסה הוא פירוש רש"י לתורה, ריג'ו די קלבריאה, שנת רל"ה. אכן לספר זה אין שער והתאריך נדפס בקולופון שבסוף הספר. בספר הלועזי הראשון שנדפס עם שער, מצאנו בשער גם את תאריך ההדפסה והוא: 1476.⁷¹ אבל בשער שנדפס לראשונה בספר עברי, הוא ספר הרקח, פאנו, רס"ה, אין תאריך הדפסה. בשער הספר הראשון שהדפיס בומברג בבית דפוסו יש תאריך וכך נאמר:⁷² "חמשה חומשי תורה וחמש מגלות עם תרגום... נדפס בוויניציאה שנת עז"ר לפ"ק ושנת ט"ו לדוכוס... על ידי דניאל בומבירגי מפלאנדריאה". כבר צויין בפרק א, סעיף א, כי בכ"ז בכסלו רע"ח (11 בדצמבר 1517) סיים בומברג להדפיס את ספרו השלישי על כל התנ"ך, ומשום מה בשער הספר נשמט תאריך ההדפסה. אבל בשער של שאר החלקים: נביאים ראשונים, נביאים אחרונים וכתובים, יש תאריך מסויים: "בשנת י"ו לדוכוס ליאונרדו לורידנו".⁷³ לאחר שנה הדפיס בומברג את שו"ת ר' יוסף קולון, ובשער נכתב בין השאר: "והית' התחלת מלאכה המפואר' הזאת בשנת רע"ט לפ"ק". הוא הדפיס באותה שנה גם את לקוטי הפרדס לרש"י, וגם בשער נדפס התאריך: רע"ט לפ"ק. בשער מסכת ברכות שהדפיס בומברג שנה לאחר מכן, נרשם: ר"פ לפ"ק. באותה שנה הדפיס שונצינו בפזרו נביאים אחרונים עם פירוש ר"י אברבנאל ובשער נדפס גם תאריך: ר"פ לפ"ק. מכאן ואילך הודפסו ברוב הספרים תאריכים בשער הספר ובצורות שונות. הצורה של כתיבת התאריך אינה אחידה ואינה מוסכמת על המדפיסים או המחברים. יש שכתבו רק את השנה והוסיפו את הציון: לפ"ק או: לפ"ג, ויש שלא ציינו כלל לפי איזו שיטה מנו את התאריך. יש שהוסיפו גם את החודש, את היום שבחודש, ויש שכתבו גם את היום בשבוע. היו שהוסיפו עוד פרטים הקשורים לתאריך, כפי שנראה לקמן.⁷⁴ יש מקרים שהתוספות הללו אינן תואמות לתאריך, והן יוצרות קושי לביבליוגרפים. נעמוד עתה על מספר דוגמאות של כתיבת תאריכים משולבים ומפורטים, ואידך זיל גמור.

71 א"מ הברמן, שערי ספרים עבריים, צפת, תשכ"ט, עמ' 8, ותמונת השער בעמ' 27.

72 לעיל פרק ראשון ליד הערה 6, כתבנו פרטים נוספים בעניין ספר זה.

73 קיים תנ"ך שהדפיס בומברג עם שער בלטינית BIBLIA HEBRAEA, וכתחיתו נרשם 1511. אבל כבר הוכיח א' רחנטל שהשער מזויף. ראה מאמרו, 'מתי התחיל דניאל בומבירגי להדפיס', סיני, עח (תשל"ו), עמ' קפו-קצא; וראה עוד פנקובר, מהדורת (לעיל פרק ראשון, הערה 6), עמ' 589.

74 יש מקרים לא רבים, שנוספו לתאריך ראשי תיבות שאינם קשורים לחישוב התאריך. לדוגמה. זואן די גארה הדפיס בוויניציאה את הספר עיני משה שבשערו נכתב: "שנת ובא הנשיא דרך אולם השער ותהי ראשית מלאכתו ביום ר"ח ניסן ל"א". וכן הדפיס בשער הספר רב פנינים: "שנת ישמח הר ציון תגלנה בנות יהודה, ותהי ראשית מלאכתו ביום ר"ח תמוז ל"א". לפי מ' שטיינשניידר, הרצאות על כתבי יד עבריים, ירושלים, תשכ"ה, עמ' 50, משמעות ראשי התיבות היא: לברכה יהיה אמן. ראה גם מ' בניהו 'רשימת הספרים שהדפיס והגיה רבי יצחק גרשון', אסופות, יג (תשס"א), עמ' עח, מס' 17, והערה 1. ראה גם עמ' קעד, ספר חמשים ותשע. *

(א) תאריך המשלב בתוכו את המלה לפרט

מ' וילנסקי⁷⁵ עסק בקולופון של כתב יד שנכתב בו: "וסיימתי אותו בכ"ד ימים לחדש אב בשנת קע"ל". הוא ציין לחוקרים שכתבו כי נפלה כאן טעות סופר, וצ"ל: בשנת קע"ב. הגהה זו נבעה מפני שהחוקרים הללו חשבו שיש לכלול את כל האותיות בגימטריה של השנה, ונקבל כי השנה היא שנת ר', ושנה זו אינה מתאימה, מטעמים שונים, לאותו מעתיק ולאותו כתב יד, ולכן הגיהו כפי שהגיהו. אבל וילנסקי הוכיח כי את האות ל אין לכלול בגימטריה של השנה, והיא קיצור של המלה לפרט,⁷⁶ ואם כן התאריך הוא: בשנת ק"ע לפרט. וילנסקי ציין לקולופונים נוספים שמצאנו בהם צורת כתיבה זו.⁷⁷ עד כמה שבדקתי, צורת כתיבה זו לא היתה נהוגה בתקופת הדפוס לגבי תאריך הנדפס בשער הספר.⁷⁸ אבל מצאנוה בתקופת הדפוס בתשובות, בהסכמות, במסמכים של גביית עדות ועוד. כך מצאנו לדוגמה את התאריך: יום ג' כ"א חשון תצב"ל,⁷⁹ והמשמעות היא כפי שראינו לעיל, שנת תצ"ב לפרט. אלא שצורת כתיבה זו יכולה להטעות מפני שניתן לומר שיש לכלול את כל האותיות בגימטריה, ואזי תתקבל שנת תמ"ו. אמנם בדוגמה שלפנינו יש לטעון שלא סביר שאדם יכתוב את האות ל בסוף, מפני שערכה המספרי גדול משתי האותיות שלפניה.⁸⁰ אבל מה נאמר ביחס למקור שכתוב בו שנת תקע"ל, האם הכוונה כאן לשנת ת"ר, או לשנת תק"ע לפרט?⁸¹

- 75 המצויין לעיל, הערה 15.
- 76 וילנסקי ציין כי כבר עמד על כך שטיינשניידר אלא שלדעתו האות ל מציינת לפרט קטן, ולדעת וילנסקי בפענוח זה הוא לא צדק, אלא היא מציינת רק את המלה לפרט.
- 77 ראה גם ק' סיראט ומ' בית אריה, אוצר (לעיל הערה 20), עמ' 101, הערה 1, שנכתב שם ששיטת קיצור זו היתה רווחת בכתבי יד אשכנזיים, וכן צויינו שם כתבי יד נוספים.
- 78 אמנם מצאתי בדומה לכך בספר שו"ת מהר"ם זיסקינד מרוטנבורג, הנדפס בהמבורג. כך נכתב התאריך בשער: "ברכת הורי עד חאות גבעות עולם חהיין לראש יוסף". במפעל הביבליוגרפיה, מס' מערכת 180325 כתבו, שהאות ל המודגשת אינה נחשבת לגימטריה של התאריך, אלא היא מציינת קיצור של לפרט, ולפיכך שנת ההדפסה היא תע"ו. אבל דומה שזה מקרה חריג.
- 79 את התאריך הנכתב בפנים מצאתי בהסכמתו של ר' יעקב יושע מקראקא לספר שמלה חדשה ותבואות שור ובכור שור, לרא"ס שור, זאלקווא, תצ"ג. בשו"ת צמח צדק לרמ"מ קרוכמל, אמשטרדם, תל"ה, סי' קג, נמצא שנת תטז"ל (כמה וכמה פעמים). מאוחר יותר מצאנו צורת כתיבה זו פעמים רבות.
- 80 בנוסף לכך, ברור שבדוגמה שלפנינו הדבר לא יתכן שהשנה היא תמ"ו, שהרי הספר שבו נמצא תאריך זה נדפס כבר בשנת תל"ה. אלא שאני כתבתי את הטענה העקרונית שמתאימה באופן כללי.
- 81 הרי לנו דוגמה לכך. בשו"ת חתם סופר, אהע"ז, ח"ב סי' קמת, כתב המחבר את התאריך: "פ"ב [=פרשבורג] יום ד' ל"ד למב"י [=למניין בני ישראל (= לעומר)], ראה לקמן אות (ג) תקע"ל". בסידור צלותא דאברהם לר' אברהם לנדא, עם פירוש שומע תפילה לר' מנחם מנדל חיים לנדא, ושירותא דצלותא לר' יעקב ורדיגר, תל אביב, תשי"ז, בתפילת שחרית עמ' לג כתב ר"י ורדיגר שתשובה זו נכתבה בשנת ת"ר. אבל זו טעות, והכוונה היא לשנת תק"ע לפרט, שהרי בשנת ת"ר, לד לעומר חל ביום שישי, אבל בשנת תק"ע הוא אכן חל ביום רביעי. ראייה נוספת יש להביא מהעובדה, שבעל החתם סופר נפטר בכ"ה בתשרי שנת ת"ר.

(ב) תאריך המשלב את היום בשבוע

ידוע כי לפי ההלכה היום היהודי מתחיל עם צאת הכוכבים, ולפיכך גם התאריך העברי מתחלף עם צאת הכוכבים. אמנם מצאנו לר' מהלאל הלליה שחתם דבריו:⁸² "פה אנקונה יום ג' כ"ד לחדש שבט ה' תל"ד". אלא שכ"ד בשבט חל באותה שנה ביום רביעי, ולכן לכאורה יש כאן טעות. ברם, ר' יואל קטן העירני כי אפשר שהמחבר נקט כלשון הבריות, לאמור שיום שלישי כולל גם את הלילה שבא אחריו. אבל ביחס לתאריך בימי החודש, שאינו שגור כל כך בלשון הבריות, נקט המחבר לפי ההלכה, וכתב שהוא כ"ד בשבט. מצאתי מקרים מעטים הדומים לכך, ועל כן הדברים ראויים להאמר.⁸³ כך מצאנו בהגדה שהזכרנוה לעיל:⁸⁴ "נשלם... היום יום א ג שבט"⁸⁵ לאלף הששי שנת לפ"ק ח"י"ס ב'ר' ד'ו"י"ד". ברם יום א חל בב' שבט בשנת רצ"ד. אם כן, גם כאן עלינו לומר שהלילה נחשב אצל הכותב עדיין כיום א, ואילו התאריך נחשב אצלו כבר למחרתו. אפשר שכך יש לומר גם ביחס לפירוש ר' מנחם רקנאטי שֶהדפיס בומברג בויניציאה ונאמר בו: "ונשלם מלאכת הקדש היום יום ב' ל"ה ימים למספר בני ישראל שנת הרפ"ג לפ"ק". לעיל כתבנו כי שנת ההדפסה של הספר היא ה' אלפים רפ"ג, אלא שקביעה זו יצרה קושי כפי שציינתי שם בהערה.⁸⁶ כדי ליישב קושי זה עלינו לומר גם כאן כי ליל יום שלישי, שהוא לפי ההלכה לה לעומר, עדיין נחשב אצל המדפיס כיום שני. דוגמה נוספת אפשרית. בומברג כתב בסוף ספר התרומה: "ותהי השלמתו ביום ו' כ"ו לחדש ניסן שנת הרפ"ג לפ"ק". תאריך זה בעייתי, הואיל ובשנת רפ"ג כ"ו בניסן הוא יום שבת, ובשנת רפ"ח הוא יום ד'. כתבנו לעיל⁸⁷ כי לאור ההדפסות הקודמות יש להניח שהשנה היא ה' אלפים רפ"ג, ואת הקושי אולי אפשר ליישב על פי מה שראינו עד עתה. לאמור, כידוע היו מדפיסים מאומות העולם שהדפיסו ספרים יהודיים גם בשבת. אם נניח כי המדפיס הדפיס זאת בלילה שבסוף יום ו', הוא ליל שבת, אזי אכן יום ההדפסה הוא יום שישי, אבל התאריך הוא כבר כ"ו לחדש ניסן.⁸⁸

82 כל האמור בקטע זה נזכר במאמרי רבי מהלאל הלליה מציויטיה נובה וכו', המעין, נב גליון ב [200] (טבת, תשע"ב), עמ' 98 והערה 11.

83 גם בקולופונים של כתבי יד מצאנו כן. ראה אוצר (לעיל הערה 77), עמ' 28, הערה 1, שגם הוסבר כן תוך ציון לכתבי יד נוספים. הוצע שם הסבר נוסף והוא, שהמעתיק מנה את ימי החודש, שקדם לו חודש מלא החל מא' דראש חודש, ולא החל בב' דראש חודש. לנוהג זה הובאו כמה מקורות, כגון אגרת רב שרירא גאון, מהד' לוין, חיפה, תרפ"א, עמ' 18, הערה ג, ועוד. ואכן בכתבי היד שצויינו שם ההסבר מתאים, מפני שמדובר בהם בחודש שבא לאחר חודש מלא. אבל בשני מקרים כאן בפנים מדובר בחודש שבט, שבא לאחר חודש חסר. לכן ההסבר נדחה, ויש לקבל את ההסבר האמור בפנים. ראה עתה ר' צבי כהן, מבנה לוח השנה, בני ברק, תשע"ד, עמ' תמח סעיף יז, שכתב כן בפשיטות.

84 ליד הערה 28.

85 על פרט זה ראה ליד הערה 82.

86 ראה לעיל הערה 31.

87 ראה הערה 33.

88 וראה עוד דוגמה ליד הערה 195.

(ג) תאריך המשלב את ספירת העומר

יש מדפיסים או מחברים שציינו בתאריך גם את ימי ספירת העומר. כך לדוגמה בפירוש ר"מ רקנאטי על התורה, ויניציאה, רפ"ג, נכתב בסוף הספר: "ונשלמ' מלאכת הקדש היום יום ב' ל"ה ימים למספר בני ישראל שנת הרפ"ג לפ"ק". כלומר, ההדפסה נסתיימה ביום שני, ל"ה ימים לעומר. על יסוד תוספת זו נקבעה שנת הדפסת הספר כפי שראינו זה עתה באות הקודמת. מאוחר יותר כתבו המדפיסים והמחברים בראשי תיבות: למב"י, והכוונה היא: למניין (או: למספר) בני ישראל. כך לדוגמה בשער פלח הרמון לרמ"ע מפאנו, נאמר: "נדפס פה ויניציאה הבירה שנת ואשמח"ה לפ"ק וכיום מ"ה למב"י". כלומר, הספר נדפס בא' בסיון שנת ש"ס.

(ד) תאריך המשלב את פרשת השבוע

אמנם המניין של ספירת העומר אינו יכול להיות תוספת לתאריך אלא רק במשך ארבעים ותשעה ימי הספירה, החלים מיום טז בניסן ועד ה בסיון. לפיכך היו שנתנו תוספת אחרת לתאריך, והיא פרשת השבוע. לאמור, כל השבוע שלפני קריאת התורה של אותה שבת, נקרא על שם אותה פרשה.

כך לדוגמה בסוף ספר מסורת המסורת לר"א הלוי, ויניציאה, רצ"ח, נכתב: "ותכל כל המלאכה, בשעה טובה וברכה... על יד אומנים מומחים טובים, פרשת ימ"י בכור"י ענבים [פר' שלח לך, במדבר יג, ב], גם אל הפרט חשבון מכוון, יו"ם הי"א כ"ף סיו"ן [=רצ"ח]". לאמור, הספר נסתיים בדפוס ביום חמישי כ' בסיון שנת רצ"ח.⁸⁹ הואיל ובשבת כ"ב בסיון קראו בתורה בפרשת 'שלח לך', ניתן להוסיף לתאריך את פרשת השבוע 'שלח לך'. היו מדפיסים שחיברו את שני הדברים גם יחד. כגון בספר באר מים חיים לר"י שפירא, קראקא, נדפס בשערו: "ותהי ראשית מלאכתו כ"ג ימים לחדש אייר יום ג לפרשת ונתתי שלום [=שע"ו] בארץ [פר' בחקותי, ויקרא כו, ו] לפ"ק". כלומר, פסוק מפרשת השבוע משמש גם לציון שנת הדפסה בדרך של גימטריה. בדומה לכך בספר צידה לדרך לרי"ב אילנבורג, פראג, נדפס בשערו: "והיתה מלאכתו ביום ה' עשרה ימים לחדש סיון בפרשה ובפרט ושמו את 'שמי' על 'בני ישראל [=שפ"ב] ואני אברכם [פר' נשא, במדבר ו, כז]". המדפיסים או המחברים נקטו כאן את המלה 'פרשה', וכפי שאמרנו הכוונה היא כמובן לפרשת השבוע. יש שהשתמשו במקום זאת במלה: סדר, שהרי גם מונח זה הפך במשך הזמן להיות מונח מקביל למונח פרשת השבוע.⁹⁰ כך לדוגמה בשער עולת תמיד לר"מ אלבידה: "ותהי התחלת המלאכה מלאכת שמים בסדר ובשנת ויברך אלהים אל⁹¹ נח ואל

89 אלא שיש כאן קושי מסוים, הואיל וכ' בסיון אינו חל ביום חמישי אלא ביום ראשון.

90 המונח 'סדר' היה במקורו כינוי לפרשת השבוע לפי החלוקה לפרשות השבוע שהיתה נהוגה בארץ ישראל, שבה סיימו את קריאת התורה אחת לשלוש שנים או לשלוש שנים ומחצה. לאחר שנתקבל מנהג הקריאה הבבלי, הוא המנהג המקובל, חדר לאט לאט המונח סדרא (או: סדרה) כמונח מקביל לפרשת השבוע לפי המנהג הבבלי, וכן אירע גם למונח סדר.

91 בפסוק בבואשית (ט, א) כתוב: את.

בניו ויאמר לה"ם פר"ו [=שס"א] ורבו ומלאו את הארץ לפ"ק". נמצא כי הספר נדפס בשנת שס"א, בפרשת השבוע נח, שהוא תחילת חודש חשון.⁹² וכן מצאנו בספר חידושי גמרא פי' תוספות, שליקט ר' שמואל בן הר"ר אלעזר מאפטא, שנדפס בפרוסטיץ, ובשערו נכתב: "ותהי ראשית התחלתו בשנת ובס' [דר] למען יברכך יי' אלהיך בכל משל"ח ירך [פר' כי תצא, דברים כג, כא]".⁹³

לעתים נכתב שהספר נדפס לפרט ולסדר וכו', או שנכתב שהספר נדפס לסדר ולפרט וכו', והכל מכוון לאותו עניין שראינו.

אכן כדרכם של מדפיסים ומחברים, לעתים הביטוי איבד את משמעותו המקורית ונעשה בו שימוש שאינו מתאים. ואביא שתי דוגמאות לכך, ויש עוד כמותן. בספר פירוש הרא"ש והראב"ד על תמיד, הנדפס בפראג, נכתב כי הוא נדפס "לסדר ולפרט תבא עלינו ברכה [=תפ"ה] לפק". ברם, לא נמצא בתנ"ך פסוק שכתוב בו: "תבא עלינו ברכה", ונמצא כי המלה 'לסדר' אין לה משמעות נכונה. בספר ויקהל משה לר"מ גראף, הנדפס בזולקווה, נכתב בשער: "לפרט ולסדר משה קיבל תורה מסיני ומסרה להושיעה את עמך".⁹⁴ שנת ההדפסה היא אפוא תק"א, אבל אין כאן ציטוט של פסוק, ולכן המלה 'לסדר' אין לה מקום. לכל היותר יש כאן מעין מליצה על פי המשנה, אבות רפ"א: "משה קיבל תורה מסיני ומסרה ליהושע".⁹⁵

(ה) תאריך עברי ותאריך לועזי

סביר להניח כי ספר שנדפס בידי מדפיסים יהודים, הרי שהתאריך יצויין לפי המניין היהודי. אכן גם כאשר המדפיסים הם מאומות העולם, התאריכים שצויינו בספרי הדפוס הם לפי מניין השנים היהודי, משום שהספר היה מיועד לציבור היהודי. ברם שונה המצב בספרים שהיו מיועדים לעולם הנוצרי, כגון ספרי תנ"ך שלמים או חלקיים, ספרי לשון ודקדוק ועוד. בספרים אלו יש בשער פרטים שונים הכתובים בלועזית, וביניהם אנו מוצאים גם תאריכים לפי המניין הנוצרי. בראשית ימי הדפוס התאריכים למניין הנוצרים

92 בקולופון של הספר נאמר שהמלאכה נשלמה "בעשרים ותשעה לחדש מרחשון בערב יום שבת קדש". בשנת שס"א כט בחשון חל ביום שני. כדי ליישב קושי זה אולי צריך לומר כי ההדפסה נסתיימה בשנת שס"ב שבה יום כט בחשון חל ביום שבת. אמנם יש כאן אי התאמה קלה בין התאריך ליום השבוע, אבל ראינו לעיל בסוף אות א מקרים דומים. ברם הואיל ומדובר כאן בערב שבת קדש, אפשר שלא יתכן לומר תשובה זו גם כאן.

93 שנת הדפסת הספר אינה ברורה משיקולים שונים, שעמדו עליהם במפעל הביבליוגרפיה, מס' מערכת 176920.

94 מעניין שגם כמהדורה הנוספת שנדפסה בזולקווה, תק"ה, כתבו באותו לשון אלא ששינו את האותיות המודגשות לצורך הגימטריה. במקום האות א הדגישו את האות ה במלה 'תורה', כדי לקבל את שנת תק"ה.

95 אין לומר שכוונת הציון היא לזמן שבו אומרים משנה זו ממסכת אבות, שהרי משנה זו נאמרת בין פסח לראש השנה ארבע פעמים, אלא אם כן מדובר כאן במנהג שנהגו לומר את מסכת אבות רק בין פסח לשבועות. אבל מכל מקום המלה 'לסדר' אינה מתאימה.

96 דוגמה נוספת שהמלה 'סדר' איבדה את המשמעות המקורית ראה הערה 202.

נדפסו בדרך כלל בספרות רומיות, ולעתים גם באותיות עבריות כפי שנראה מיד, ומאוחר יותר בספרות רגילות.

ראוי לציין כאן את הדפסת ספר מכלול לרד"ק על ידי בומברג בויניציאה, המשקפת יפה את שנעשה בתחום זה על ידי המדפיסים. בומברג הדפיס שתי מהדורות זהות⁹⁷ פרט לתאריך בשער הספר. לאמור, במהדורה שהודפסה לקהל היהודי נרשם בשער: "נדפס בבית דניאל בומבירגי בשנת ש"ה לפ"ק בויניציאה". במהדורה שיועדה לקהל הנוצרי נרשם בשער: "נדפס בבית דניאל בומבירגי את"ק ומ"ד לגאולתינו"⁹⁸ בויניציאה". התאריך הוא למניין הנוצרי, אבל נכתב באותיות עבריות. לא נתברר לי מה ראה בומברג להדפיס את התאריך באותיות עבריות. יתר על כן. בומברג השתמש באות א כדי לציין את המספר אלף (1000). לאמור, הוא סמך על כך שהקורא בספר יבין זאת, וזה פרט מעניין כשלעצמו.

לעתים מצאנו תאריך עברי ונוצרי בשער הספר, אף שהספר מיועד ככל הנראה רק לקהל היהודי.⁹⁹ בדרך כלל שער הכולל את שני התאריכים מחולק לשני חלקים. החלק העליון, שהוא כשני שלישים משער הספר, מכיל את כל הפרטים בעברית. בשליש התחתון של השער מודפסים בשפה זרה שם הספר, שם המדפיס ושנת ההדפסה. מסתבר ששער בצורה זו נעשה על ידי המדפיס לצורך פרסום, או אולי כדי להפיס את דעתה של הצנזורה.

יש ספרים שנדפסו עם שני שערים, האחד עברי והשני לטיני. כך בספר נשמת חיים לר"מ בן ישראל, אמשטרדם, תי"ב, מצאנו שני שערים ושני תאריכים. לאמור, בשער הספר הנדפס בעברית נדפס תאריך עברי, ואילו בסוף הספר נדפס שער בלטינית, ואחריו הקדמת המחבר בלטינית. בשער הספר הלטיני התאריך הוא למניין הנוצרי בספרות רומיות. אכן לא תמיד נדפס השער הלטיני בסוף הספר. פעמים נדפס השער הלטיני לאחר השער העברי. וכן יש ספרים שאחר השער העברי נדפסו בפני עצמם הסכמות ואישורים להדפסת הספר בשפת המדינה. יש והאישורים או ההסכמות הם מאת פרנסי הקהילה היהודית,¹⁰⁰ ויש שהם מאת הצנזור מאומות העולם,¹⁰¹ ואף בהם התאריך הוא לועזי.

נמצא שבדרך כלל נדפס תאריך עברי בספר היהודי, אם בצורה מפורשת ואם בדרך של גימטריה. לעתים, מסיבות שונות נדפסו גם מספר פרטים בשפה זרה והם כללו גם את התאריך הלועזי, וכך היה נהוג עד סוף המאה התשע עשרה.¹⁰² דומה שמאוחר יותר עברו יותר להדפסת שער עברי בלבד.

97 המהדורה המיוערת לקהל הנוצרי מוקטנת מזו של הקהל היהודי, אבל פרט לכך אין הבדל ביניהן.

98 כלומר לפי המניין הנוצרי, והשנה היא 1544.

99 כך בספר תולדות אדם, לר' אליהו ב"ר משה גאלינה, קרימונה, שנת ו"ש תקוה לאחריה. בשער נדפס בנוסף לכך תאריך נוצרי בספרות רומיות. המדפיס הוא ו' קונטי שהוא נוצרי. ראה מ' בניהו, הדפוס העברי בקרימונה, ירושלים, תשל"א, עמ' 185. ויש עוד דוגמאות לכך.

100 ראה לדוגמה מ' בניהו, הסכמה ורשות בדפוסי ויניציאה, ירושלים, תשל"א, עמ' 330-354.

101 כגון גבול בנימין לרב"ו וינטרניץ, פראג, תקנ"ו; ברית מלח לר"נ בנט, פראג, תקע"ו; ועוד.

102 לעיל הערה 99, כתבנו דוגמאות משנים מוקדמות של הדפוס. לדוגמאות נוספות משנים מאוחרות יותר ראה הערה 109.

יש לדעת שהדפסת תאריך עברי נשמרה גם על ידי המשכילים,¹⁰³ שהרי הם טיפחו את השפה העברית,¹⁰⁴ ולכן גם בספרים שנדפסו על ידיהם אנו מוצאים תאריך עברי.¹⁰⁵ אכן כפי שכתבנו לעיל, גם בספריהם יתכן שיודפס שער עברי ברובו הגדול, ובתחתיתו מספר פרטים בשפה זרה,¹⁰⁶ כולל תאריך לועזי. לאמור, כאשר בשער נכתבו מספר פרטים בשפה זרה, הסתפקו בפרטים הכתובים בשפה זרה שהיו בתחתית העמוד, ובהם גם התאריך, שהוא תאריך לועזי, ולא ראו צורך להדפיס בשער מסוג זה תאריך עברי.¹⁰⁷ מעניין לציין את הנעשה בדפוס סלאוויטא על ידי המדפיס ר' שמואל אברהם שפירא. הרי לנו דוגמה מספר עבודת הקודש לר' מאיר ן' גבאי. בשער נכתב בין השאר: "נדפס פעם ראשון בק"ק קראקא בשנת של"ז ולמספר מדינתנו 1576". בהמשך נדפס מקום הדפוס והשנה: "בסלאוויטא בשנת תקפ"ז לפ"ק ולמספר מדינתנו 1827". אבל לא די בכך, אלא מתחת לזה נדפס שוב בשפה זרה, כי לראשונה הוא נדפס בקראקא בשנת 1576 ועתה נדפס שוב בשנת 1827. ומתחת לכל זה: "לפרט¹⁰⁸ כי עבודת הקודש עליהם בכתף ישאו לפ"ק". אפשר שלפנינו המדפיס הראשון המציין הן לתאריך עברי והן לתאריך לועזי

- 103 פרופ' שמואל פיינר הודיעני בטובו כי כך היה אצל המשכילים לפחות במאה השמונה עשרה.
- 104 כאמור אני דן רק בשערי ספרים. אבל ניתן ללמוד על יחסם לתאריך עברי ממכתביהם. ראה לדוגמה מ' פלאי, השכלה ומודרניזם, הוצאת הקבוץ המאוחד, בני ברק, 2007, עמ' 308, שציין כי במכתביו של מ"ל לילינבלום הנמצאים בספרו חטאת נעורים נכתבו בתחילה תאריכים עבריים, ואח"כ בהגיעו לעיר הגדולה נכתבו בהם תאריכים לועזיים. כדאי להוסיף כי בשער הספר עצמו, חטאת נעורים, תאריך ההדפסה הוא עברי, ובשער הנוסף בגרמנית (רוסית) תאריך לועזי. לעומת זאת, בספרו של פלאי עצמו (שעוצב בידי המחבר ככתוב מאחורי השער) אין תאריך עברי, ואילו בשער האנגלי שבסוף הספר יש תאריך לועזי 2007.
- 105 כדאי לציין כי כאשר א' בן יהודה הוציא לאור את ארבע הגליונות של עתונו 'מבשרת ציון', ואח"כ את השבועון (שהפך אח"כ לעתון יומי) 'הצבי', התאריך שנכתב בהם היה לחורבן הבית, ולא התאריך העברי לבריאת העולם (אמנם בארבע שנים הראשונות של 'הצבי' נדפסו שני התאריכים, אבל התאריך לבריאת העולם חדל להופיע בשנה החמישית בגליון ח). ראה לדוגמה ג' קרסל, תולדות העתונות העברית בארץ ישראל, ירושלים, תשכ"ד, עמ' 71; ש' הלוי, פרשיות בראשית בתולדות הישוב, ישראל, תשמ"ט, עמ' 35. היו עוד שנהגו כך, והדבר נבע כמובן מהשקפתם הלאומית. ראה באתר האינטרנט של ויקיפדיה: מניין לחורבן הבית, סעיף 1.3: המניין לחורבן הבית ועליית הלאומיות. לעת עתה לא מצאתי דיון בנושא זה באופן מפורט במקום אחר. ראה גם לקמן ליד הערה 121.
- 106 במלים "שפה זרה" כוונתי גם כאשר האותיות הן עבריות. לאמור, נניח גרמנית הכתובה באותיות עבריות, כגון במורה נבוכי הזמן לר' נחמן קרוכמל, שכל השער הוא בעברית נכתב בתחתיתו: "געדרוקט ביא יאזעף שניידער 1851", ואין תאריך אחר בשער. כך לדוגמה גם בספר תלדות נכך מודפס, בכתוב חסרן ישראל מאת פ' בעער, נכתב בתחתית השער: "געדרוקט ביא אנטאן שמיד... 1810", ומובן שיש עוד דוגמאות כאלה.
- 107 מעניין שכך מצאנו גם בספרים רבניים כגון שו"ת אהלי יעקב לר' יעקב יצחק יוטס, למברג, 1848; שו"ת מהר"ם מרונטבארק האחרונים לר' משה רוטנבורק, למברג, 1857; ועוד, ואין בהם תאריך עברי. קצת מפליא, שבחלק מספרי קודש שנדפסו עם כתובת בשפה זרה שכללה את שם המדפיס, כמו אלו שצויינו עתה ועוד אחרים כמותם, לא נדפס תאריך עברי כלל ועיקר.
- 108 מלה זו מודגשת אף היא, אבל אין מצטרפת לגימטריה של השנה כמובן.

כחלק מן השער העברי, וזאת ללא קשר עם העובדה שהתאריך הלועזי מודפס שוב עם פרטים נוספים בשפה זרה. אימתי החלו להדפיס ספרים שיש בהם שער שכולו עברית,¹⁰⁹ ורק התאריך שבו הוא למניין הנוצרים, איני יודע.¹¹⁰ מכל מקום, רישום תאריך לועזי בשערם של ספרים עבריים, דומה שמעמיד אותנו לפני שאלה הלכתית, וכפי שנראה עתה.

(ו) דיון הלכתי בכתיבת תאריך לועזי

הרפורמים שפעלו בהונגריה עשו מספר שינויים בחיי הדת. אחד מהם היה קשור לבתי עלמין ולקבורת מתים והוא כתיבת תאריך נוצרי על המצבה.¹¹¹ בשנת תרל"ט פנה רבה של קהילת הומנא למהר"ם שיק בשאלה בעניין זה, וכך ניסח זאת מהר"ם שיק:¹¹²

על דבר מצבה אחת שהעמיד איש בלא רצון הגבאים דחברא קדישא בלשון עכו"ם, וגם פרט השנה הוא באופן כמו שאומות העולם מונים להנוצרי, ושאל מעלתו אם רשאי להניח המצבה ההיא שם או לטוחו בטיט, בפרט מה שכתוב בו הזמן להנוצרי, או להשליך את המצבה הזאת החוצה.

מהר"ם שיק דן בעצם כתיבה בשפה זרה על מצבה, ולאחר מכן עובר לדון גם בשאלה של כתיבת תאריך נוצרי:

אבל מה שעשו עוד שכתבו מספר השנים כדרך החדשים בלשון לע"ז, זה עבירה כפולה ומכופלת, דמספר החדשים שלהם אינם מכוונים למספר בני ישראל. ומה שסיימו במספר השנים למספר הנוצרי, לדעתי זה איסור דאורייתא שהרי בתורה

109 להוציא ספרים שרובו של השער כתוב בעברית, אבל בתחתיתו כתובים שלא בעברית שם המדפיס, ולעתים גם שם הספר, המקום והשנה. כגון: אלה בני הנעורים לאפרים לוצטו, לונדון 1766 (השנה בספרות רומיות); מבוא אל מקראי קדש ליהודה ליב בן זאב, ויין, 1810 (אגב, בספרו אוצר השרשים שהוא הדפיס באותו דפוס ובאותו מקום התאריך בשער הוא רק בעברית), ועוד הרבה.

110 מצער לראות כי דוקא בארץ ישראל שולט התאריך הלועזי. יותר מצער לראות כי כך המצב גם בהוצאות ספרים מסויימות, שאף שנטלו על שכמן את העול של הפצת ספרי יהדות, אין בספריהם תאריך עברי. דוגמה אחת היא ספרו של הרב בנימין לאו, ממרן עד מרן, המוקדש למשנתו ההלכתית של הרב עובדיה יוסף, שאין בו תאריך הדפסה עברי, אלא רק תאריך לועזי. יש עוד ספרים דוגמתו, ואין מן הצורך לפרט. אמנם התאריך הלועזי נמצא בשער שיש בו גם כיתוב באנגלית, ואם כן הם נהגו כמנהג המדפיסים שראינו לעיל. אלא שהללו הוכרחו לעשות כן כפי שהסברנו. בנוסף, אין להביא ראייה מדרך שדומה שיש לפקפק בה, אף שאחרים הולכים בה. הבאתי דוגמה זו במיוחד, משום שלפי דברי מחבר הספר, הרב עובדיה הסכים על האמור בספרו, והדברים קשורים לאמור לקמן ליד הערה 118. אלא שכידוע הסכמה אין פירושה אישור לכל האמור בספר. במקרה זה מסתבר מאוד שהרב עובדיה לא ראה את שער הספר.

111 ראה י"י כהן, חכמי הונגריה והספרות התורנית בה, ירושלים, תשנ"ז, מבוא, עמ' 52-56.

112 שו"ת מהר"ם שיק, מונקאטש, תרמ"א, יו"ד סי' קעא.

בפרשת משפטים נאמר [שמות כג, ג] ושם אלקים¹¹³ אחרים לא תזכירו, ואמרו חכמים [סנהדרין סג ע"ב] וכן כתבו הפוסקים [רמב"ם הל' עבודה זרה, פ"ה הי"א] דאסור לומר לחבירו המתן לי בצד עבודה זרה פלונית. ומדנקט בלשון הפעיל תזכירו משמע שאפילו אינו מזכיר הוא בכלל איסור, והמונה במספרם נראה לפי עניות דעתי דעובר באיסור ההוא על ושם אלקים אחרים לא תזכירו... וגם גרם איסור שעל ידי זה נזכר זמן של עבודה זרה.

הרי לנו איסור מדאורייתא לכתוב על מצבה תאריך נוצרי, ומן הסתם כך ההלכה גם ביחס לכתובת תאריך הדפסה בספר. ואכן פוסקים נוספים סבורים כדעתו של מהר"ם שיק ואוסרים לכתוב תאריך נוצרי על מצבה.¹¹⁴ אבל יש מקילים בזה, וכיניהם ר"ע יוסף* אלא שמאוחר יותר חזר בו ר"ע יוסף וכתב:¹¹⁵

ואף על פי שבספרי שו"ת יביע אומר ח"ג (חיו"ד סי' ט) העלתי להקל מן הדין בכתיבת מספר השנים למנינם באגרות חול, כי באמת אין מספרם שייך ללידת יש"ו הנוצרי, וכמ"ש ג"כ הרשב"ץ בס' קשת ומגן (דף יא ע"א) להוכיח במישור שמנין הנוצרים אינו תואם המציאות ללידת יש"ו. ע"ש.¹¹⁶ וכן כתב בספר כל בו גרינואלד ח"ב (עמוד קמז), ושאף החתם סופר שהזהיר על זה בתורת משה, מפני שאז חשב שמספר זה יש לו שייכות ללידת משיחם יש"ו, אשר באמת אין לזה שום שייכות כלל, וכמ"ש באוצר ישראל, לכן גם הוא חזר מזה, וכתב בתשובותיו כמה פעמים למספרם. וכן נהגו מהר"י יוזפא והגאון רעק"א וכו'. ע"ש. וכן ראיתי עוד להגאון הצדיק רבי יושע פריינד בשו"ת מאור יהושע, שהביא דברי המהר"ם שיק שהחמיר בזה, וכתב לחלוק עליו מכמה טעמים, שאם כן ביטלת כל המשא ומתן במסחר ובבנקים שבדורינו, שבכל השטרות והשיקים רגילים לכתוב למנינם, וכמעט מן הנמנע להזהר בזה וכו', והובא בדברי הרב השואל בספר אז נדברו (חלק יב סי' לח). ע"ש. והנה רב אחד חשב להשיג על דברינו שבתשובת יביע אומר הנ"ל, ורב אחאי גאון מהרא"י ולדינברג בשו"ת ציץ אליעזר חלק ט (סי' יד אות ג) דחה דבריו לנכון.

113 ברור שזו טעות של המדפיס, שהרי אין מדובר כאן בשם ה', וצ"ל: אלהים אחרים. אותה טעות תחזרת גם בהמשך.

114 רוב הפוסקים שדנו בשאלה זו הזכירו בשתי התשובות של ר"ע יוסף המובאות בהמשך, ולכן איני מציין להם. אוסיף את תשובת ר' דוד האלבראן, שנתפרסמה בירושתנו, ג (תשס"ט), עמ' נז-ס.

115 יביע אומר, חלק ז, יו"ד סי' לב.

116 מעניין לציין כי היו שיצאו נגד השימוש בשיטת מניין השעות הנהוגות כיום, מפני ששעת חצות הלילה נקבעה כשעה הראשונה הואיל ויש"ו נולד באותה שעה. ונמצא כי כל מניין השעות שלנו נמשך על פי ההתחלה. ראה על כך במאסף אוצרות ירושלים (בעריכת ר"צ מושקוביץ), ה (תשט"ז), עמ' עד-עו, בשם האדמו"ר מאוסטרובוב ורש"א אלפאנדר; רח"פ בניש, הזמנים בהלכה, בני ברק, תשנ"ו, ח"א, עמ' פט, אות ג. ר"ע יוסף, יביע אומר, ח"ג, יו"ד, סי' ט אות ג), הביא ראייה שניתן לכתוב תאריך נוצרי "ממה שנוהגים לחשוב השעות לפי השעון האירופי שמתחיל מחצות הלילה, ואין פוצה פה ומצפצף, אע"פ שאומרים העולם שהוא ללידת משיחם". אבל אנו רואים שהיו רבנים שפצו פיהם, אלא שדבריהם לא נתקבלו.

ע"ש. גם לאחר מכן ראיתי בשו"ת באר משה (חלק ח' סי' יח) שכתב להשיג על דברינו. ע"ש. אולם אין דבריו מחוורים כלל. ואין כאן מקום להאריך. ומכל מקום מודה אני שבמצבות של בית עלמין יש להקפיד על כך, ולא לכתוב אלא המנין שאנו מונים לבריאת עולם. ואין לשנות כלל מן המנהג שנהגו בו בכל תפוצות ישראל. שהמצבה היא עדות להשאר הנפש, וכמ"ש מהר"ש ויטל בשער המצות (פר' ויחי) ובשו"ת חיים שאל ח"א (סי' עא אות ו). ואין הנפש מכרת אלא במנין שהוא אמתי, והמטבע הנכון בעולם האמת. וכן כתב גם בשו"ת ציץ אליעזר חלק ט' (סי' יד אות ב) לחלק בזה בין כתיבת אגרות חול¹¹⁷ לחקיקה שעל מצבות בית עלמין. ע"ש. ולכן תחזקנה ידי החברה קדישא שעומדת על המשמר שלא לשנות ממסורת ישראל מדורי דורות.

העתקתי קטע גדול מדבריו, משום שיש פה הפניות הן לאוסרים והן למתירים. ואף שיש עוד רבנים שדנו בכך, הרי לפנינו עיקרם של דברים. אלא שמדברים הללו של ר"ע יוסף, למדנו כי האיסור הוא רק בכתיבה על מצבה. אבל הדברים ביחס לשימוש בתאריך נוצרי אינם ברורים די הצורך, שהרי הוא עצמו כתב שההיתר הוא רק ב"כתיבת אגרות חול", וא"כ משמע שבספרי קודש יש איסור.¹¹⁸

בספרי הפוסקים שדנו בעניין כתיבת תאריך נוצרי, לא מצאתי עד עתה התייחסות לכתיבת תאריך נוצרי בספרי קודש. והנה בשנת תרצ"ו, כשעמדה החברה קדישא של ירושלים לשנות כמה מנהגים, יצא כנגדה ר' יצחק אלפיי מרבני ירושלים. דבריו נדפסו רק לאחר מותו בספר אהבת השם, ירושלים, תשל"ב, ובין השאר נכתב שם כך (דף קכט ע"ב): "ומה גם לאנשי ירושלים היראים... שמימיהם לא עלתה כזאת על לבם,¹¹⁹ ולא רק על מצבות קבורותיהם, אלא גם לא בחיבוריהם ובספרי קודש שלהם".

בנוסף להתייחסות שלו לכתיבה של תאריך נוצרי על מצבות, יש בדבריו התייחסות לכתיבת תאריך נוצרי בספרי קודש. בהערה שם התייחס לכך במיוחד, והביא גם מדברי הפוסקים ביחס לכתיבת תאריך לועזי על מצבות. אביא מדבריו רק הנוגע לספרים:

(יוצא מן הכלל)¹²⁰ לבד בפתח השער של ספרי קודש שלהם שם רשום "מספרם" של העמים, להזכיר אימתי ניתן רשות מאת הממשלה להדפסת חיבוריהם, וזהו

117 בתשובתו הראשונה ציין למכתבים מגדולי ישראל שכתבו תאריך נוצרי, וכן ציינו גם ר' יונה עמנואל בכתב העת המעיין, ז (גליון ד, תמוז, תשכ"ז), עמ' 38-39, ור' ישראל שוורץ, נזר התורה, ט (טבת תשס"ה), עמ' שכה-שכז, שהוסיף עוד ראיות להחזיר, ולכן הקל בזה. ראה עתה כהן, מבנה (לעיל הערה 83), עמ' תעג-תפ, שהאריך בזה. ואוסיף כי ר' צבי יהודה הכהן קוק בספרו לנתיבות ישראל, ירושלים, תשל"ט, ח"ב, עמ' רלט, החמיר בזה, ועל יסוד דבריו כתב כן גם ר' שלמה אבינר, שאילת שלמה, בית אל, תשס"א, ח"א, סי' רס. ראה גם ה' וולברשטיין, משמיע ישועה, מרכז שפירא, תש"ע, עמ' 455.

118 ראה הערה 110.

119 היינו לכתוב תאריך נוצרי, כמפורש שם, ואני קיצרתי את הדברים.

120 הסוגריים במקור.

מלפנים כשלא היה רשות להדפיס שום ספר בלי רשיון מיוחד מהממשלה שבאותו מחוז, אשר לא כן עתה שניתן חופש הדפוס לכל מי שירצה להדפיס ספר, גם בפתח השער לא רושמים מספר שנות העמים כלל ועיקר. ובאם המצא תמצא לאחד מהמחברים שעשאה, ממה נפשך קרינן ביה, או כשגגה יצאה מתחת ידו, או מינות נזרקה בו...

ואכן אם מצאנו תאריך לועזי בשערי ספרים, הרי שבדרך כלל הסיבה לכך היא מהסיבות שהזכיר ר"י אלפיה, וכפי שראינו לעיל.

אוסף כאן עוד פרט, אף שאינו קשור לשער הספר אלא לנכתב בתוכו. ר' אברהם אליעזר הירשוביץ בספרו אוצר כל מנהגי ישרון, במהדורתו הרביעית שנדפסה בלבוב, תר"ץ, קיבל גם את הסכמתו של ר' אברהם יצחק הכהן קוק. בין השאר העיר לו הרב קוק על דרך כתיבת התאריך:

ומרוב חבתי לכבוד תורתו לא אמנע להעירו, כשיזכהו השי"ת להוציא לאור מהדורה חדשה מספרו היקר לרשום את השנים על פי מנינינו מבריאת העולם או מחורבן הבית¹²¹ שיבנה במהרה בימינו אמן, ובודאי גם זה הוא בכלל מנהג חביב של אבותינו ויותר משאר מנהג פרטי.

המחבר שמע בקולו של הרב קוק, ובמהדורה הרביעית בכל מקום שציין לתאריך לועזי הוסיף לידו גם תאריך עברי, ואילו בשלוש המהדורות הקודמות נמצא רק התאריך הלועזי.

ו. גימטריה שיש בה כוונות מיוחדות

כפי שהזכרנו לעיל, תאריכי הדפסה שנכתבו בשער נכתבו לעתים לא בצורה מפורשת, אלא המדפיס בחר לו פסוק או משפט, וסביבו בנה את הגימטריה. יש שהפסוק נבחר משום שהוא מתאים לגימטריה בצורה נוחה. עם זאת יש להניח כי למדפיס, או למחבר, היתה מטרה בבחירת הפסוק. לאמור, הפסוק נבחר כדי לבטא רעיון מסויים, שברצונו ליידע אותנו.

לדוגמה, בספר תקון קריאה לכל לילה ויום, אמשטרדם, כתב המדפיס: "בשנת הנני מושיע את עמי לפ"ק". באותו שער נדפס ציור שבו שבת צבי יושב על כסא מלכות, ובשער הנוסף נמצאת המשאלה "לראות עוזו וכבודו". ברור אפוא כי כוונתו בבחירת הפסוק לצורך גימטריה היתה לרמז על משיח השקר שבת צבי. באותו הקשר יש לציין לסליחות לאשמורות הבוקר, דפוס דוד די קאסטרו תארתס, שנדפסו: "בשנת הנני מושיע את עמי לפ"ק". כאן אין לנו ציור, ולכאורה יש מקום לדון מה כוונת המדפיס. אלא שבקולופון של הספר נדפס: "תושלבע שנת המושיע"¹²² שנה ראשונה". ברור, כי המלים

121 ראה לעיל הערה 105.

122 מעל האות ה' יש שתי נקודות כמו צירה, ללמדך שהיא מציינת את האלפים (במפעל הביבליוגרפיה מספר מערכת 182709 לא נזכר פרט זה, ויתכן שהוא נמצא רק בטופס שהיה לפני). מעל המלה המושיע נדפס המספר: 5426, המאשר זאת.

"שנה ראשונה" באות לציין כי זו היא השנה הראשונה להתגלותו של משיח השקר שבתי צבי. מכאן ניתן להקיש כמובן גם על כוונת המדפיס ביחס לשער הספר. אכן, בעוד שבמקרים דלעיל יש לנו הוכחה ברורה לכוונת הגימטריה, שהרי הציור מוכיח זאת בבירור,¹²³ או שתוספת המלים "שנה ראשונה" מוכיחה זאת, הרי יש שערים עם תאריכים דומים לאלו, שניתן להתווכח על כוונתם האמתית. כך הוא ביחס לספר נחלת שבעה לר' שמואל הלוי. ספר זה נדפס לראשונה באמשטרדם ובשערו נכתב כי הוא "נדפס בשנת משיח בן דוד בא לפ"ק" [=תכ"ז]. על יסוד זאת, ועל יסוד רמזים נוספים מסוג זה, קבע יחיאל מתתיהו צונץ,¹²⁴ כי ר' שמואל הלוי מחבר הספר נמשך אחר שבתי צבי. ואף כי שבתי צבי המיר את דתו בשנת תכ"ו, הסביר צונץ כי בשנת תכ"ז השמועה עדיין לא הגיעה למקומו של ר' שמואל. צונץ מעלה את האפשרות כי הגימטריה נכתבה על ידי המדפיס, אבל דוחה אותה משום שהמחבר חותם את הקדמתו הראשונה כך: "סיימתיו היום יום ד' ר"ח מנחם אב הרחמן חדשינו,¹²⁵ כנשר נעורינו, קרב קץ (משיחנ"ו) [=תכ"ד] במהרה בימינו, לפרט קטן למספרינו... עד בנין עיר ציונה, קרית דוד¹²⁶ חנה, ולראות ירושלים בבנינה, ולעלות לרגל ג' פעמים בשנה" וכו'. וכן את השיר שלאחר ההקדמה חתם המחבר: "משי"ח ב"ן דו"ד [=תכ"ד] לפרט קטן".¹²⁷ כנגד דברים אלו כתב ר' מנחם מנדל קרנגל:¹²⁸

ומאוד שבעתי מרורות בקראי ספר עיר הצדק... לידידי המנוח מוהר"א¹²⁹ צונץ ז"ל שרוצה לחשוד בכשרים, ובפרט על גאון וצדיק כמותו שהיה נוטה מתחלה לש"ץ וכת דיליה ימ"ש ור"ל¹³⁰ מהאי דעתא, ובפרט כי דבריו בנויים רק על אדני תהו

123 בדומה לכך גם בספר מדע אהבה וזמנים של הרמב"ם, שנדפס בויניציאה, שנת תכ"ה. בקולופון של הספר נדפס כי היתה השלמתו "ביום אחד ר"ח תמוז שנת נגיד ומצוה", ואם נצרף לכך את הציור הנמצא בשער הספר, שבו נראה איש רוכב על אריה, וציור זה אינו דגלו של המדפיס, ניווכח כי גם כאן יש רמז לשבתי צבי. ציין לכך י' זנה, 'ענייני שבח צבי', ספונות ג-ד (תשי"ט-תש"כ), עמ' סז-סט. הואיל ואין מדובר כאן בתאריך הנדפס בשער הספר, הבאתי זאת כהערה המלמדת על האמור בפנים.

124 עיר הצדק, למברג, 1874, עמ' 59, הערה 66.

125 כל האותיות המודגשות הן במקור. ההדגשה של: 'מנחם אב' 'חדש' אולי באה לציין כי זה חודש הגאולה, הואיל והגימטריה של האותיות המודגשות הללו, אינה מתאימה לשאר.

126 האותיות המודגשות הללו מרמזות על 'משיחנ' הנזכר קודם, שהוא 'בן דוד'.

127 צונץ הוסיף, כי בין המסכימים נמצאת הסכמתו של ר' יצחק, אב"ד קהילת האשכנזים באמשטרדם, שחתם "בשנת יב"א משי"ח ב"מהרה ב"ימינו לפ"ק", ולדבריו לא במקרה הוא חתם כך. אגב, איני יודע לחשב את הגימטריה של חתימה זו שתתאים כראוי לזמן ההדפסה. נציין כי בהסכמת ר' יהושע פארדא, אב"ד ור"מ ספרדים ואשכנזים בק"ק רוטרדם, יש גם אזכורים לגאולה, והוא חותם "בשנת ושכנתי בתוך בני ישראל לפ"ק", ונמצא שהשנה היא תכ"ח (ראה לעיל הערה 16), ואכן ההדפסה נמשכה עד חודש טבת תכ"ח. ר' זלמן אב"ד וירצבורג חותם: "כ"ד הקטן אשר לישועה קרובה עומד ומצפה... שנת שלומי"ם (= תכ"ו. ראה לעיל הערה 16) ליצירה יהיה במהרה".

128 בהערותיו שארית ציון על שם הגדולים לחיד"א ערך מהר"ש הלוי, סי' קי"ו.

129 צ"ל: מוהרי"מ.

130 ימח שמו ורחמנא ליצלן.

ואבני בוהו כמה שחפר ומצא בשער הספר שם פרט השנה במלה הללו משי"ח ב"ן דו"ד ב"א... ובמחילת כבודו דרש רק הפרט ולא דרש את הכלל, דכל ספר נחלת שבעה כלול בהדרו תורה עבודה ויראת שמים, וכל תשובותיו המה רק מגדולי גאוני צדיקי זמנו וחכמיו אשר הריצו אליו תשובותיהם, ובפרט הגאון הצדיק בעשו"ת חו"י¹³¹ שחגר מתניו כנגדו והשג ישיג עליו בכל כחו... ואם היה נודע בו שום שמץ דופי ח"ו ודאי ל"ה¹³² שתיק מיניה... ואין לדקדק כל כך על נוסח פרט השנה של המדפיס, ואולי ראה בסוף הקדמת המחבר פרט השנה רק משי"ח ב"ן דו"ד, ואחר ג' שנים כשבא הספר לבית הדפוס הוסיף על פרט השנה גם תיבת ב"א העולה ג', וכן בשער הספר משנת רבי אליעזר להגאון מורנו אליעזר נין מניקלשפורג... שרוב גדולי זמנו הסכימו על ספרו, מצאנו להדיא ג"כ פרט השנה הנ"ל.¹³³ וא"ל¹³⁴ בכונתו דקאי אכל זמן משום דכל יומא זמנו הוא, וכידוע דבכל דור ודור יתנוצץ משיח בן דוד ונולד בו, ואם הדור יהיה ראוי לכך אזי יתגלה ויראה... וראה נא כמה גדולים צדיקים במיתתן הקדוש ברוך הוא תובע עלבונן וחרפתן... כי בזמן קט אחר שנתפשט ספרו, נתבקש לישיבה של מעלה ומת בחצי ימיו והוא רחום יכפר.

אין מטרטנו כאן להכנס לדיון בטענותיו של רמ"מ קרנגל,¹³⁵ אבל די לנו בפרט אחד מתוך דבריו, והוא שלדבריו אופן כתיבת תאריך ההדפסה אינו מלמד בהכרח על נטיות המחבר או המדפיס. הוא מתבסס על כך שהספר משנת רבי אליעזר שנדפס אחר תקופת שבתי צבי, ובכל זאת התאריך בשער מדבר על המשיח. אלא שהמערערים יכולים לערער גם על הוכחה זו, שהרי היו עדיין ספיחים לשבתי צבי, שהאמינו כי יתגלה בשנת תע"ו. והרי רמ"מ קרנגל עצמו הביא מסורת זו מספר רבני,¹³⁶ אלא שכתב שעשה זאת המדפיס, וא"כ גם בספר משנת רבי אליעזר ניתן לומר כך.

אכן לאידך גיסא ניתן לטעון כדברי רמ"מ קרנגל. אנו עדים במשך תקופת הדפוס לתאריכים בשער הספר המזכירים את המשיח,¹³⁷ ואי אפשר לומר כי בכל התקופות הללו

131 בעל שו"ת חות יאיר.

132 לא הוה.

133 כוונתנו לספר משנת רבי אליעזר לר' אליעזר נין טרלינגר, פרנקפורט דאודר, תס"ח, שבשערו נדפס: "בשנת משיח בן דוד בא ויגאל לפ"ק".

134 ואפשר לומר.

135 ראה גם מה שכתב בזה בספר נחלת שבעה השלם, מהד' ר"י שוורץ, בני ברק, תשס"ו, כרך ג, עמ' תמא-תמב, הערה כו.

136 בהגהותיו שארית ציון על שם הגדולים ח"ב, על ספר לקט שמואל לר' שמואל פייווש כץ, ויניציאה, תנ"ד, הוא כותב כי בלקט שמואל ערך משיח [דף ל סע"ג] כתב: "ואע"פ שנעלם בשנת תל"ד עם כל זה כשיעברו מ"ב שנים והוא בשנת תע"ו יחזור ויבא", ועל כך כתב רמ"מ קרנגל כי כנראה המדפיס או המביא לדפוס הם שהוסיפו זאת. אגב, הציטוט מלקט שמואל אינו מדוייק, אבל אין זה משנה לענייננו.

137 איני יכול לציין לכולם כי רבים הם, ואתן דוגמה לכמה מהם: שנת משי"ח נזכרת בספרים אלה: שולחן ערוך, נדפס בוניציאה (בראגדין); מחזור כמנהג ספרד דפוס זאניטי, ויניציאה; פרקי דר' אליעזר, לובלין, שערי עץ חיים בפראג; לבוש, קראקא. גיטריות דומות יש גם באלו: ספר צרי היגון לר' שם

היו משיחי שקר, או אנשים שנמשכו אחריהם בסתר. אלא כפי שכתב רמ"מ קרנגל, האמונה בביאת המשיח היא תמידית, ובכל יום אחכה לו שיבוא, ועל כן ראו המחברים או המדפיסים להעלותם על שער הספר.¹³⁸ מעניין לציין כי משנת תש"ך והלאה לא נמצא את השם 'משיח' בתאריכים שבשער הספר.

יש דוגמאות נוספות של ספרים המכילים בשערם פסוק או מאמר וכדומה, שבאמצעותם מקבלים את תאריך ההדפסה, כאשר למדפיס היתה כוונה מסויימת בבחירת אותו פסוק. אמנם די לנו בדוגמה שכתבנו ואידך זיל גמור. עתה נעמוד על פרט אחר הקשור לכתיבת התאריך.

ז. גימטריה שיש בה שם שמים¹³⁹

עתה נדון בתאריך הנמצא בשער הספר¹⁴⁰ שחישוב הגימטריה שלו כולל בתוכו גם חישוב של שם שמים. כידוע, לפי ההלכה יש שבעה שמות קדושים של הכורא שאינם נמחקים, ואין מן הצורך לפורטם כאן.¹⁴¹ נחלק אפוא את הדוגמאות שלפנינו לשני סוגים. האחד, שם ה' נכתב באופן שניתן למוחקו. השני, שם ה' נכתב באופן שאסור למוחקו.

טוב פלקירה, פראג, שע"ב, שנת... דוד משיח; יון מצולה לר' נתן נטע הנוכר, ויניציאה שנת ב'יא'ת' המשיח (כאן ניתן לומר כי נכתב כן בגלל אופי הספר שהוא תיאור הצרות של גזרות ת"ח ות"ט); הד אורים לר' יום טוב וואלאוון, ויניציאה, שנת ח'ב'ל'י' מ'ש'י'ח' ד'י' [=תכ"ב]. נדלג כמאתיים שנה לשנת תרכ"א, היא שנת: יבא משיח צדקנו, ומצאנו הרבה ספרים בשטטין הנושאים תאריך זה, גימטריה זו נדפסה גם בספר אמונות ודעות בורשא. באותה שנה נדפסה גימטריה שונה בספר דרוש יקר לר' שבתי כהן למברג, שנת ה'ן בא יבא לנו גואל משיח בן דוד. שנתיים מאוחר יותר נדפסה גימטריה דומה (משיח ה' צדקנו שבא יבא=תרכ"ג) בספר יד יוסף ורביד הזהב, ח"א, בפרשבורג. מאוחר יותר מצאנו גימטריות דומות, כגון: בספר זכרון זאת לר' יעקב יצחק הורוויץ החוה מלובלין, וורשא, שנת ובא לציון משיח בן דוד [=תרכ"ט]; טהרת הנפש לר' שלמה אהרן אירבך, טשרנוביץ, שנת בא יבא משיח צדקינו [=תרל"ד]; הושענות, שאלוניקי, שנת ה'נה אינ'י' שול'ח' ל'כ'י' א'ת' אליה הנביא לפ"ג [=תרל"ה]; עטרת יוסף לר' יוסף מילסקובה, ירושלים, שנת ובא לציון גואל משיח בן דוד [=תרנ"ט]; נחלת יעקב לר' יעקב פרידמן, ניו יורק, שנת בבוא משיח הצדק ויגאלנו [=תרע"ד]; כרם ישראל לר' ראובן ז'ק, לובלין, שנת בא יבא משיח בן דוד צדקנו [=תר"ץ]; זוהר מהד' ר' יהודה רוזנברג, ניו יורק, ובא לציון גואלנו משיח בן דוד [=תשט"ו].

יש כמובן גימטריאות שהרעיון בהן קרוב לאמור כאן, והן כוללות מלים כמו: ירושלים, ציון, הר הקודש, ישראל, השורש גאל, וכדומה, ולא הזכרתין כאן. אתן רק דוגמה אחת. ר' ידידיה גוטליב הדפיס בלובלין את ספרו אהבת השם, והתאריך בשערו: "ת'בא גאולה' במהרה בימינו לפ"ק", היא שנת ת"ה.

חלק מהאמור מכאן ואילך נכתב בזמנו כמאמר, שהיה אמור להתפרסם בספר לזכרו של פרופ' מאיר בניהו. עד עתה לא יצא הספר לאור, ולפיכך החלטתי לשלבו כאן בשינויים מסויימים.*

אין אני דן בתאריך שאינו בשער הספר, אלא אם כן אני זקוק לו תוך כדי עיון בתאריך שבשער. אציין כי גם בהסכמות יש שימוש בשם שמים, ואתן רק דוגמה אחת הנמצאת בספר מוסר מלכים לר' ישעיה רומאנין, ויניציאה, תק"ד. ר' יצחק פאציפיקו כתב הסכמה בשם הישיבה הכללית של ויניציאה בתאריך "אני ה' (שם הויה נדפס ככתבו) בעתה אחישנה לפ"ק". לאמור, ההסכמה ניתנה בשנת תק"ג.

ראה רמב"ם הלכות יסודי התורה רפ"ו; שו"ע יו"ד סי' רעו.

(א) שם ה' נדפס בצורה שניתן למוחקר

לפנינו מספר צורות שבהן השתמשו המדפיסים בכתיבת שם ה'. כאמור, המשותף לצורות שנביא עתה הוא שמותר למוחקר על פי ההלכה. נכתוב כל צורה וצורה בפני עצמה, ונביא דוגמאות מספרי דפוס שונים. את ספרי הדפוס נסמן במספר סידורי שוטף. לא אאריך בפרטים הקשורים למחבר ולספרו, אלא אם כן יש בהם, לדעתי, מן החידוש. יש לשים לב כי הואיל ומדובר כאן בצורות כתיבה שהן תחליף לשם הויה או שם אלוקות, יש מקרים שהמדפיסים השתמשו בתחליף, אבל מבחינת החישוב המספרי יש לחשב את שם הויה במלואו (היינו: ערך של 26). בדוגמאות שלפנינו יווכח המעיין כיצד נוכל לדעת מה היתה כוונת המדפיסים.

נרכז בתחילה את כל הצורות לשם הויה.

1. הצורה: השם

(1) בית תפלה, ר' יצחק בן אריו, שאלוניקי, שמ"ג

בשערו נכתב באותיות רש"י: "היתה התחלת המלאכה המפוארה ח"י לכסליו שנת ה'שם ג'ואל ישראל". פרט השנה מיוסד על הפסוק: כה אמר ה' גאל (כתיב חסר) ישראל קדושו (ישעיהו מט, ז) וגו'. אכן השנה אינה מבוררת. יש לדעת כי העתקתי את הכתוב בשער כמו שהוא, ואתה למד שאין אותיות מודגשות לגבי התאריך.¹⁴² יש אמנם גרש על האות ה' ועל האות ג', ואולי האות ג' עצמה גדולה משאר האותיות, אבל פרט לכך אין רמז ברור לפרט השנה. על יסוד הספרים שבידינו אנו יודעים כי המדפיס דוד אזוביב פעל בין השנים של"ט-שמ"ח.¹⁴³ הואיל ולא נאמר לפנינו אם פרט השנה הוא לפ"ג או לפ"ק, יתכן ששנת ההדפסה היא שמ"ג או שמ"ח. ברם הואיל ובשנת שמ"ח חל ח"י כסלו בשבת,¹⁴⁴ נמצא ששנת ההדפסה היא שמ"ג.¹⁴⁵

142 בהוצאה החדשה של הספר על ידי ישיבת שובי נפשי, ירושלים, תשס"ב, ניתן צילום של השער הישן, וגם הדפיסוהו מחדש בצורה זו: שנת ה'שם ג'ואל ישראל. מקום הגרש הוא כהלכה, אבל אין בשער הספר המקורי אותיות מודגשות (לנוחיות המעיין גם הגדלתי את האותיות), ולכן הם לא דייקו בכך. זאת ועוד. לפי הדגשה זו השנה היא: שמ"ח, וכאמור בפנים זה בלתי אפשרי. אי אפשר לומר שהאות ה' מציינת ה' אלפים, כי לפי זה אי אפשר להסביר את ציון הגרש על האות ג'. הם עצמם ציינו במבוא עמ' 33, שהספר נדפס בשנת שמ"ג.

143 י' מהלמן, גנוזות ספרים, ירושלים, תשל"ו, עמ' 67-73, מנה את הספרים שהדפיס דוד אזוביב.

144 א' יערי, מחקרי ספר, ירושלים, תשי"ח, עמ' 170-178, רשם ספרים שהמגייהם הודיעו שהם שנדפסו בשבת, ולפיכך לא היו יכולים תמיד להגייהם כראוי. אכן דבר זה נעשה ע"י בתי דפוס שבעליהם היו גויים, מה שאינו במקרה שלפנינו. גם אם נאמר שבעלי הדפוס הם גויים, לא סביר בעיני שהדפסת ספר תחל בשבת.

145 כך קבע י' מהלמן, גנוזות ספרים, ירושלים תשל"ו, עמ' 68-69 מספר 34. בעמ' 69 נמצא צילום השער כפי שהוא לפנינו. מהלמן לא ציין מדוע לא קבע שהשנה היא שנת שמ"ח, אבל מן הסתם עשה זאת על יסוד השיקול שכתבנו. כן נתקבל גם ע"י מפעל הביבליוגרפיה העברית (מס' מערכת 111493). אגב, הם רשמו את השנה כך: השם' ג'ואל ישראל, כנראה שכך היה במהדורה שעמדה לפנייהם. אם כך הוא הדבר, הרי שאין כל קושי בקביעת תאריך הדפסת הספר.

אנו רואים שימוש בפסוק עם שם שמים, אבל בצורה שניתן למוחקה לפי ההלכה. יש לדעת כי המחבר נמצא חתום על מעשה בית דין בתאריך כ"ד מנחם שנת השמ"ה, כמוזכר בשו"ת מהרש"ך ח"א סי' קפג.¹⁴⁶ נמצא אפוא כי הספר נדפס בחיי מחברו,¹⁴⁷ ואפשר שהוא ידע את נוסח השער. אלא שלשון השער "יסדו... החכם השלם הכולל" וכו', מלמדת כי השער הוא מעשה ידי המדפיס,¹⁴⁸ שהרי לא סביר שכך יכתוב ר' יצחק על עצמו.

2. הצורה: ה'

(2) זהב שיבה, ר' שלמה אלגזי, קושטא, תמ"ח

בשערו נדפס: "בקושטנדינה... שנת ונפשי תגיל בה". פרט השנה מיוסד על הפסוק: ונפשי תגיל בה' (שם הויה) תשיש בישועתו (תהלים לה, ט). חישוב השנה אינו ברור, כיון שהמדפיסים לא רשמו: לפ"ג או: לפ"ק, וניתן לומר שהשנה היא: תמ"ג, או: תמ"ח. במקום אחר הוכחתי כי השנה היא: תמ"ח.¹⁴⁹ לכאורה יש מקום לשאול, אולי לא רצו המדפיסים לכתוב את שם הויה במלואו, ולכן כתבו במקומו רק את האות ה', אבל כוונתם היתה שיש לחשב את הגימטריה כאילו אכן נכתב שם ה' במלואו, וכפי שנראה כך במספר ספרים לקמן. התשובה לשאלה זו ברורה: המהדורה הבאה של זהב שיבה נדפסה בפירודא, תנ"ב. שנת ההדפסה מקויימת הן על פי שער הספר והן על פי ההסכמה שנדפסה שם, ולכן ברור כי האות ה' בדפוס שלפנינו אינה יכולה להחשב בגימטריה כשם הויה במלואו.

נרשום עתה מספר ספרים שבהם יש לחשב את שם הויה במלואו. יש כמות לא מעטה של ספרים מסוג זה, ובחירתי באלו שהיה קל לי לראותם.

(3) דברי הברית, תפילות הנאמרות בליל שמורים לפני המילה ועוד, שאלוניקי, תקכ"ד

בשער הספר נאמר כי הוא נדפס בשנת "טוב להודות לה". מעבר לשער נדפסה הקדמת המביא לבית הדפוס ר' יוסף אלפרנגי, המספר שכבר הביא לדפוס את ספר מועדי ה'. ספר מועדי ה' נדפס על ידו בשאלוניקי שנת תקי"ד, ככתוב במפורש בשער הספר. גם הסכמת רבני העיר הנמצאת שם, ניתנה בחודש אייר באותה שנה. אם נחשב את השנה של דברי הברית כפי שנכתב בשער הספר תתקבל שנת תק"ג, והדבר לא יתכן, אלא אם כן נניח

146 עמד על כך ר' עזריאל מנצור בדברי הקדמתו לספר, מהדורת שובי נפשי, עמ' 34.

147 התואר: זלה"ה הנמצא בשער מתייחס אפוא לאבי המחבר, והאריך בזה ר"ע מנצור בהקדמתו, מהדורת שובי נפשי, עמ' 32-38. אגב בספר הקודם של המחבר הנקרא תנחומות אל, שנדפס אף הוא ע"י דוד אזוביב, נאמר בשער הספר: תנצב"ה, ולא: זלה"ה, ואיני יודע אם יש לכך משמעות.

148 אציין כי דוד אזוביב הדפיס גם את ספריו של ר' יצחק אדרבי: דברי שלום, שו"ת דברי ריבות, ושניהם נדפסו בחיי המחבר, ואף שם הוסיף המדפיס בשער הספר תאריכים נכבדים למחבר. כן נהג גם בהדפיסו את שו"ת מהרש"ם חלק ראשון.

149 ראה מאמרי, 'לתולדות הרב שלמה אלגזי והדפסת ספריו - והמסתעף מזה', עלי ספר, ד (תשל"ז), עמ'

שהיתה מהדורה מוקדמת של ספר מועדי ה' שלא הגיעה לידינו. אם נשלול הנחה זו, עולה כי עלינו לחשב את שם ה' הנדפס בשער כשם הויה, ואזי נקבל שנת תקכ"ד.¹⁵⁰

(4) שאילות שמואל, ר' שמואל אביגדור תוספאה, [יוהניסבורג פרוסיה],¹⁵¹ תרי"ח. בשער הספר נדפס כך: "אודה לה' בכל לב כי נגמר חלק א' לפ"ק. כה יזכני נא ה' להשלים חלק ב' לפ"ק".

השאלה העומדת לפנינו היא כיצד יש לחשב את האות ה'. מעבר לשער יש התנצלות של בן המחבר החותם: "בשנת יטיב לו ה' וזרעו לברכה לפ"ק", והשאלה עומדת במקומה. בסוף הספר בדף סז ע"ד נאמר: "נשלם חלק א' ברו"ך ה' לעול"ם אמ"ן ואמ"ן לפ"ק". אם נביא בחשבון רק את המלים המסומנות בגרשיים הרי ששנת ההדפסה היא תקצ"ב. תוצאה זו סותרת את התאריכים דלעיל, וברור שיש לצרף את האות ה' לחישוב. אבל שוב חוזרת השאלה באיזה ערך יש לצרפה.

נחזור לראש הספר. לאחר התנצלות בן המחבר נמצאת הקדמת המחבר, ובסופה: "ותקוותי ב"ה אשר ל"א אבו"ש בדברי הלכה לפ"ק". גם כאן אם נחשב רק את המלים המסומנות בגרשיים נקבל תאריך שגוי כמובן מאליו. בהמשך ההקדמה מודה המחבר למספר נדבנים ומסיים: "כ"ה דבר"י שמוא"ל לפ"ק". חישוב של חתימה זו עולה לשנת תרי"ח. מספר זה מיישב אפוא את כל השאלות ששאלנו לעיל, והוא מלמד כי יש לחשב את שם הויה במלואו. הפרט שבסוף הקדמת המחבר דורש תיקון וצ"ל: ותקוותי ב"ה (מילה זו אין לחשב, אלא הגרשיים מסמנים כאן ראשי תיבות) אשר ל"א אבו"ש בדב"ר הלכ"ה לפ"ק.

הארכתי בכל האמור כדי להראות עד כמה שאלת החישוב היא מסובכת לכאורה. אמנם היה אפשר לפתור את השאלה מיד, הואיל והספר שלפנינו הוא ספר שאלות ותשובות, ועיון בתאריכי התשובות מגלה תשובות משנים מאוחרות, כגון שנת תרי"ג (סי' כג), שנת תרי"ד (סי' לב), שנת תרט"ו (סי' לג), שנת תרט"ז (סי' מג).

(5) צדקת משה, ר' משה זקן מאגיז, ג'רבה, תרע"ו

בתחתית שער הספר נכתב: "שנת ה' מתיר אסורים לפ"ק". אבל בחלק העליון של השער נכתב: "הכו"ח [=הכותב וחותם] ביום כ"ג לחדש אדר ראשון שנת העתר"ו לפ"ג בנו ותלמידו" וכו'. נמצא כי הספר נדפס בשנת תרע"ו, וא"כ ברור כי את האות ה' יש לחשב כשם הויה במלואו.

(6) האשל, הנקרא לקוטי שושנים, ר' שבתי ליפשיץ, דברצן, תרצ"ח

בשער הספר נכתב כי הוא נדפס בשנת "הרועים בשושנים לפ"ק". נמצא כי שנת ההדפסה היא שנת תש"ח. מסתבר כי נפלה טעות בצורת הדפסת המלה: בשושנים. היינו, האות י הודגשה בטעות. לאור תיקון זה תהיה שנת הדפסת הספר: תרצ"ח.¹⁵² לאחר עמוד השער נמצאות עשר הסכמות מאת רבני הונגריה שניתנו לר' שלמה ישעיה נכד המחבר,

150 על פי מפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 304130).

151 על פי מפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 181984).

152 על פי מפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 144748).

שהביא את הספר לדפוס. ההסכמה האחרונה שבהן היא מאת ר' יעקב יחזקיה גרינוולד, האדמו"ר מפאפא, שניתנה בשנת תרצ"ו. גם מכאן יש קצת אישור לשנת ההדפסה: תרצ"ח, שהרי לא סביר כי הנכד חיכה עוד שנים עשרה שנה כדי להדפיס את הספר.

תאריך נוסף הנמצא בספר, הוא התאריך הנמצא בסוף הקדמת ר' שלמה ישעיה הנמצאת לאחר ההסכמות. הוא מסיים את הקדמתו כך: "אלה דברי נכד המחבר... שנת ה' [שם הויה נדפס ככתבו] הושיעה נא ד' הצליחה נא לפ"ק"..." לפי הרשום לפנינו עולה ששנת סיום ההקדמה היא שנת תרע"ו, וסביר שדבר זה אינו נכון. נראה כי עלינו לחשב גם את האות ד, המייצגת את שם הויה, כשם הויה מלא. אם נעשה זאת יתקבל כי שנת ההדפסה היא שנת: תרצ"ח, ובזה אישרנו את האמור לעיל.

המעניין כאן הוא שהנכד השתמש מצד אחד בשם הויה מלא לצורך הגימטריה, ומאידך גיסא השתמש בקיצור שם הויה, במקום לכותבו בשלמות, אבל לצורך הגימטריה עלינו לחשבו בשלמות.

3. הצורה: ...ה

(7) חידושי ריטב"א על ראש השנה, קניגסברג, תרי"ח

בשער נכתב כי הספר נדפס בשנת "והיה...ה למלך על כל הארץ [זכריה יד, ט] לפ"ק". לאחר מכן נמצאת הסכמת ר' יעקב צבי מקלנבורג שנכתבה ביום ב' ו' אלול שנת תרי"ח. לפי ההסכמה עולה כי הספר נדפס בשנת תרי"ח, ונמצא שיש לחשב את שם הויה במילואו, והנקודות נכתבו משום שהמדפיס לא רצה לכתוב את שם הויה.

(8) מצרף העבודה, ר' יעקב קאדאניר, קניגסברג, תרי"ח

לפנינו ספר נוסף שנדפס באותו מקום ובאותה שיטה. על שערו נכתב כי הוא נדפס בשנת להגיד כי ישר...ה [תהלים צב, טז]. לא ראיתי את הספר, אבל י' מונדשיין שתיאר את הספר כתב כי את הנקודות יש להשלים לשם הויה, ובכך יש לחשב את השנה.¹⁵³

4. הצורה: ידוה

(9) זרע בך,¹⁵⁴ ר' ברכיה בוך שפירא, אמשטרדם, תכ"ב

בשערו נכתב:¹⁵⁵ "ידוה הושיעה לפ"ק ר בוך לפ"ק". על פי הגימטריה השניה עולה כי הספר נדפס בשנת תכ"ב. אם כן בגימטריה הראשונה יש לחשב את שם הויה במלואו.

(10) בני משה, ר' משה שלטון, קושטא, תע"ב¹⁵⁶

בשערו נכתב: "לפרט כל החקים אשר דבר ידוה אליהם ביד משה [ויקרא י, יא] לפ"ק". יש לשאול שמא יש לחשב בפרט השנה את שם הויה במלואו, ולפי זה שנת ההדפסה היא: תע"ג. לאמור, שמא המדפיסים לא רצו לכתוב את שם הויה, ולכן כתבו

153 ראה י' מונדשיין, 'הספרים "מצרף העבודה" ו"ויכוחא רבה"', עלי ספר, ה (תשל"ח), עמ' 165 והערה 1.

154 בשער נכתב: חלק שני ומהדורא תניינא מזרע בך.

155 על כל אות מודגשת יש גם נקודה, אבל השמטתי זאת, כיון שהגימטריה ברורה.

156 שנה זו נרשמה בקטלוגים שונים ולא אפרטם. ראה גם יערי, קושטא (לעיל הערה 25), עמ' 162, מס'

צורה זו במקומו,¹⁵⁷ אבל לצורך החישוב עלינו לחשב את שם הויה במלואו, ראה לדוגמה הספר הבא. אין לי כרגע פתרון לשאלה זו.

5. הצורה: יהוד

(11) ברכת יהוד,¹⁵⁸ ר' נפתלי כץ, פפד"מ, תס"ד-תס"ו

ר' נפתלי כץ, שהיה רבה הראשי של פרנקפורט דמיין, הדפיס בספר זה את חידושו על מסכת ברכות. חלקו הראשון של הספר הוא הקדמה ארוכה מאוד על סדר המסכתות. הקדמה זו נקראת סמיכת חכמים.¹⁵⁹ שער הספר מעוטר בציורים.¹⁶⁰ נוסח השער עצמו אף הוא ארוך ומורכב, ונעתיק רק קטע השייך לענייננו: "ולנפתלי אמר נפתלי שבע רצון ומלא ברכת יהוד¹⁶¹ ... ותהי תחלתו שנת ברכת יהוד היא תעשיר [תס"ד¹⁶²] לפ"ק. ולפרט בבקר זרע את זרעך ובערב אל תנח ירך [תס"ד] לפ"ק".

החידושים על מסכת ברכות נדפסו לאחר ההקדמה במניין דפים חדש, ועם שער שונה מקודמו. אמנם הציור על השער זהה לקודמו, אבל הנוסח שונה כמובן, ונעתיק גם כאן רק חלק ממנו: "כולם כאחד עונים בשפה ברורה ובנעימה קדושה וברכה¹⁶³ ... ובנעימה קדושה וברכה [תס"ו] לפ"ק".

157 צורה זו היתה בשימוש כתחליף לשם הויה ומצאנוה בכמה ספרים. די לציין כי בתנ"ך הראשון שנדפס ע"י יהושע שלמה שונצינו, בשונצינו שנת רמ"ח כך נדפס שם הויה, ושם אלוקות נדפס: אלדים.

158 יש לציין שבדפוס זה האותיות ד-ר דומות מאוד זו לזו ולמעשה אי אפשר להבדיל ביניהן. אבל ברור שהכוונה לאות ד.

159 במהדורת צילום של הספר שיצאה לאור ע"י הוצאת מעשה רוקח [ניו יורק חש"ד], נוסף עוד שער לספר, ועל פיו הספר נקרא בשם: ספר סמיכת חכמים, וכן נכתב גם על כריכת הספר. נראה שעשו כן כדי להמנע מאזכור שמו של הספר המקורי. כן נהגו גם במהדורה שיצאה לאור ע"י חברת אהבת שלום, ירושלים, חשס"א. במבוא של מהדורה זו, בעמ' 20, כתבו כי בדפוס ראשון נדפס בכותרת החל מעמוד מסויים: סמיכות חכמים, ולכן הם הסתפקו מה שמו של הספר (סמיכת או סמיכות) אבל הואיל והשם סמיכת חכמים נתקבל יותר, לכן קראו לספר בשם זה. יש לציין שהמחבר עצמו קרא לו ברכת ה', כפי שהדפיס בשער הספר, וכפי שעולה מדבריו עצמו.

160 ראה דניאל (דן) רבינוביץ, 'שתי הגירסאות של שו"ת הב"ח, מהדורת פרנקפורט תנ"ז - תוצאה של שיקולי צניעות?', עלי ספר, כא (תש"ע), עמ' 99-111, שבו יש דיון בעיטורים המצויירים של שער שו"ת הב"ח. בעמ' 107 הזכיר המחבר גם את השער המעוטר של ברכת יהוד [כך כתב את שמו של הספר, וזו טעות], אבל התמונה שצורפה שם, היא תמונה השער של החלק הנקרא קדושה וברכה, וכנראה אירעה טעות בהדפסת המאמר.

161 ההדגשה מציינת כי זה שם הספר. במבוא של מהדורת אהבת שלום (לעיל הערה 159), בעמ' 38, הודפס השער מחדש באותיות נאות, ונדפס כאן שם הויה ממש, וגם בהמשך נדפס שם הויה ממש, אלא שנוספו גרשיים בין שתי האותיות האחרונות. אבל כל המוסיף גורע, כיון שהמחבר לא הדפיס את השער בצורה זו. בנוסף לכך הם הדגישו את המלה "ברכת" כולה המופיעה בהמשך ביחס לפרט השנה, וגם בזה שגו, כיון שהאות ד אינה מודגשת, שאם לא כן הגימטריה אינה נכונה, והם עצמם הדפיסו שם את הגימטריה.

162 גימטריה זו תתקבל בתנאי שיש לחשב את האות ד כמחליפה של האות ה גם לעניין הגימטריה. כך מסתבר על פי המשך המשפט.

163 ההדגשה מציינת כי זה שם הספר. ראה לעיל הערה 161.

ראוי לציין כי המחבר החל להדפיס את הספר בפרנקפורט דאדר, ובשער הספר נדפס: ברכת ה',¹⁶⁴ אבל פרט לשינוי זה ולשינוי נוסף,¹⁶⁵ הרי ששער זה זהה לשער שנדפס בפרנקפורט דמיין. לא נתברר מה היו השיקולים לשינוי השער, וניתן להעלות השערות שונות בעניין.

6. הצורה: ידוד

(12) פתח חשובה, ר' גבריאל שוסברג, קראקא, תרנ"ז

זו המהדורה השנייה של הספר,¹⁶⁶ על ידי ר' חיים פולק, קראקא בשנת "שובה ידוד עד מתי והנחם" [תהלים צ, יג].

ר"ח פולק כתב בשער הספר, בין השאר, את הדברים הבאים:

נדפס [בפעם הראשונה] בבית עמנואל בנבשתי¹⁶⁷ באמסטרדם שנת שובה ידוד עד מתי (חכמי¹⁶⁸ האמת ויודעי חן כתבו¹⁶⁹ את השם של ד' אותיות בסיגנון הזה ע"פ מאמרם במשנה אין דורשין ריש חגיגה ב: ¹⁷⁰ מה לפנים ומה לאחור, ¹⁷¹ ועיין עוד בספר קול יהודה¹⁷² שהו"ל בן המחבר דרוש הארבעה ועשרים סימן ים הערכה חלק י"ד ושם תמצא ג"כ בדפוס את השם כמו שהוא לעיל.¹⁷³ הספר נדפס בשנת תקס"ג לפ"ק, ושער הספר חסר בספרי).

164 עמוד השער הזה, שהוא כנראה יחידי בעולם, נשתמר בספריית הבודליאנה באוקספורד, וצילמו נמצא בסמיכת חכמים, מהד' אהבת שלום, ירושלים תשס"א, מבוא עמ' 23.

165 השינוי הנוסף הנמצא בהדפסה זו הוא בתאריך ההדפסה. בטופס הנמצא באוקספורד נדפס: "ותהי תחלתו שנת ברכת ידוד היא תעשיר". אם נחשב את הנדפס כפי שהוא, הרי ששנת ההדפסה היא תס"ב. אבל אם האות ד מחליפה את האות ה שאינה יכולה להכתב מטעם קדושת השם, אזי התאריך הוא שנת תס"ד.

166 לא ראיתי את השער של מהדורה ראשונה, ואני מסתפק כמה שהעתיק המהדיר במהדורה השנייה כפי שהבאתי לקמן.

167 צ"ל: בנבשתי.

168 אלו דברי פולק.

169 כוונתו, כי צורת כתיבה זו נמצאת בספריהם של מקובלים, כולל ספר הזוהר, ולדעתו אין היא מעשה ידי המדפיסים, אלא כן כתבו המקובלים עצמם.

170 צ"ל: חגיגה ריש פ"ב.

171 היינו, שניתן לקחת את האות העומדת לפני אותיות שם ה', ולכן ניתן לקחת את האות ד העומדת לפני אות ה.

172 צ"ל: אפיקי יהודה (לר' יהודה אדל, לבוב תקס"ג). לא נתברר לי מדוע כתב כאן שהוציאו לאור בן המחבר, שהרי ספר זה הדפיס המחבר בחייו. אולי משום שבטופס שלו היה חסר השער, כפי שהוא עצמו כתב, ולכן כתב מה שכתב. אלא שאחר ההסכמות נדפסו דברי המחבר, שבין השאר כתב "בהיותי יושב פה ק"ק על הדפוס", ואפשר שר"ח פולק לא שת לכו לכו. העירני רד"צ הילמן ז"ל כי לאחור דברי המחבר נמצאת מליצה מבנו ר' אברהם, בצירוף שיר לכבוד אביו, שבו כתב ר' אברהם שבחים רבים לאביו. דומה שלא מצאנו כן בספרים בכגון זה, ועל כן דבר זה הטעה את ר"ח פולק.

173 כלומר, שם כתב ר"י אדל בדבריו את שם הויה בצורת: ידוד. אבל מצאנו אצלו גם את הצורה ידוה, כגון בדרוש מי שיחור, הוא דרוש לב אות ב (פעמיים). אמנם שם, וגם באות ג (שלוש פעמים), נמצאת

יש לשים לב כי ברור לו לר"ח פולק שצורת הכתיבה היא רק תחליף לשם הויה, אבל יש לחשב את שם ה' במלואו. נמצא כי לשיטתו הספר נדפס לראשונה בשנת תי"ג, אבל למעשה אין הוכחה ודאית לכך.¹⁷⁴

7. הצורה: יקוק

(13) צדקה חיים, ר' חיים פאלאג'י, איזמיר, תרל"ד

בשערו נכתב כי הוא נדפס: "שנת כי צדיק יקוק צדקו"ת אה"ב [תהלים יא, ז] לפר"ק" [=לפרט קטן]. ברור כי יש לחשב את יקוק כשם הויה, ונמצא כי הספר נדפס בשנת תרל"ד. את ההקדמה לספר סיים המחבר: "בחדש טבת טבא הוא וטבא ליהוי, ושנת"י¹⁷⁵ ערבה לי, למען דעת צדקו"ת יקוק [מיכה ו, ה] לפ"ק לחיים טובים ולשלום". מכאן עולה שהשנה היא תרכ"ו. אכן בספר עצמו נדפסו דרשות גם לשנת תרכ"ז ותרכ"ח. המחבר נפטר ב"ז בשבט שנת תרכ"ח, אבל בספר נמצא גם דרוש לב שכותרתו: "ה"ן נסדר"¹⁷⁶ לשנת התרכ"ט, וכנראה זהו דרוש שהכין המחבר.

כדאי להוסיף כי שנה לפני הדפסתו של ספר זה, נדפס ספרו צדקה לחיים, ובשערו נאמר כי הוא נדפס באיזמיר: שנת "אהב צדקו"ת ה'", היא שנת תרל"ג.¹⁷⁷ נמצא שבספר זה יש לחשב את האות המציינת את השנה, כשם ה' במילואו, ואילו בספר הקודם לא נהגו כך אלא הדפיסו את הצורה: יקוק. מה פשר השינוי הזה. אולי ניתן לומר כי לספר צדקה חיים כתב המחבר עצמו הקדמה שבה השתמש לכתיבת התאריך בצורה: יקוק, ולכן גם המביאים לדפוס נהגו כן בשער הספר. לעומת זאת, לספר צדקה לחיים אין הקדמה,¹⁷⁸ ולכן נהגו המביאים לדפוס כרצונם.

גם הצורה ידוד. לא נתתי דעתי לבדוק זאת בכל הספר, ומה עוד שאיני יודע אם המחבר כתב כן או המדפיס.

174 במבוא של ר"ח פולק, בעמ' נ, באות ב, הוא מציין כי א' לנדסהוט בספרו עמודי העבודה עמ' נז כתב כי שנת ההדפסה היא: תי"א, אבל "לפענ"ד נראה שצ"ל תי"ג כאשר הפרט בשער הספר מוכיח, ודברתי בענין הזה במקומו". במלה "במקומו" נראה שכוונתו לשער הספר, כי לא מצאתי שהתייחס לכך במקום נוסף. למעשה, אין לפולק הוכחה ודאית שיש לחשב את הגימטריה של ידוד במלואה, ועל כן אין הוכחה ברורה לשנת תי"ג. אכן לשיטתו ברור ששנת ההדפסה של מהדורתו היא: תרנ"ט.

175 מליצה על פי ירמיהו לא, כה: "על זאת הקיצתי ואראה ושנתי ערבה לי", וכוונת המחבר כאן לשנת ההדפסה.

176 המליצה היא על יסוד הפסוק: ואין נסתר מתחתו (תהלים יט, ז). הגרשיים המסמנים מליצה מוסכים גם על המלה השנייה.

177 כידוע, לכל ספר של ר"ח פאלאג'י שנדפס יש מספר סידורי. מספרו של צדקה חיים הוא 34, ושל צדקה לחיים הוא 35. לכאורה סדר זה הוא בניגוד לסדר ההדפסה כפי שעולה מהתאריך שרשום בגוף הספרים. ברור שהמספרים הסידוריים מציינים את שנות ההדפסה, שהרי לדוגמה ארצות החיים נדפס בשנת תרל"ב ומספרו 33, ברכת מועדיך לחיים חלק ב, נדפס בשנת תרל"א ומספרו 32.

178 בהקדמה לספר צדקה חיים הזכיר ותיאר ר"ח פאלאג'י את ספרו צדקה לחיים, ולכן אפשר שהסתפק רק בהקדמה אחת. כך כתב רי"ח סופר בהקדמתו לספר צדקה לחיים, מהדורה חדשה, ירושלים, תש"ס, עמ' 2.

8. הצורה: יי, יי"

(14) שו"ת רדב"ז ח"א, ליוורנו, תק"ט

בשערו נכתב כי הוא נדפס: "פה ויניציאה בשנת ביום ההוא יהיה יי אחד ושמו אחד" [זכריה יד, ט]. חישוב השנה נותן: תק"ג. ברם מעבר לשער נמצאות הסכמות הבאות: הסכמת רבני ירושלים תוב"ב בשנת "ארץ נתנה [תהלים סז, ז] לפ"ק", היינו בשנת תק"ה. הסכמת רבני ויניציאה שנת תק"ט. הסכמת רבני ליוורנו שנת "ונתון כתר מלכות בראשו"¹⁷⁹ לפ"ק", היינו שנת תק"ט. גם בחתימת פרנסי ויניציאה הנמצאת לאחר מכן התאריך הוא: "ערב ר"ח תמוז שנת תק"ט". נמצא כי כדי שתאריך השער יתאים לשאר התאריכים הרי שאת שם ה' הנדפס בו יש לחשב כשם הויה במלואו, ואזי נקבל: תק"ט.

(15) מים רבים, על שו"ע יו"ד ח"א, ר' ניסן ור' יוסף גרטנברג, טשונוביץ, תרמ"ג

בשער הספר נאמר כי הוא נדפס בשנת "כפלגי מים רבים לב מלך ביד יי לפ"ק". הסימן לשנה מיוסד על הפסוק:¹⁸⁰ פלגי מים לב מלך ביד ה' (שם הויה) על כל אשר יחפץ יטנו (משלי כא, א). בתחתית השער נדפסה גם שנת ההדפסה למניינם שהיא 1883. נמצא אפוא כי שנת ההדפסה היא תרמ"ג, ולפי זה חישוב שם ה' הוא כנדפס בשער ספר. המעניין הוא, כי בניגוד לשער הקודם הרי כאן שם ה' נדפס עם גרשיים, כנראה מפני קדושתו.

9. הצורה: יי"

(16) קדש ליי"ו, ר' משה במ"ש,¹⁸¹ פרנקפורט דאודר, ת"ס

בשער הספר נכתב כי הוא נדפס בתאריך: "לפרט קדש ליי"ו".

נעבור עתה לצורות של כתיבת שם אלוקות.

10. הצורה: אלקים

(17) ראשית חכמה, ר' אליהו די וידאש, זאלקווא, תקט"ו

ספר ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש נדפס במספר רב של מהדורות. במהדורות זאלקווא נדפס כך: "בשנת כי חכמת אלקים בקרבו" [מלכים א ג, כח]. לספר זה יש שתי הסכמות. האחת של ר' נפתלי הרץ הלוי הורוויץ, והשנייה של ר' משה פנחס [ב"ר אברהם], אב"ד דק"ק סווירז.¹⁸²

179 באסתר (ו, ח) נאמר: יביאו לבוש מלכות אשר לבש בו המלך וסוס אשר רכב עליו המלך ואשר נתן כתר מלכות בראשו. אפשר שהמדפיס לא ציטט את הפסוק במדויק, הואיל ולפי ראב"ע ניתן הכתר בראש הסוס, וזה יכול להתפרש כלעג למחבר. כך הציע רד"צ הילמן ז"ל.

180 מצינו גם פסוק בישעיהו (לב, ב): כפלגי מים בציון כצל סלע כבד בארץ עיפה. אך פסוק זה, רק תחילתו מתאימה לסימן השנה.

181 על פי מפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 150498) המחבר הוא ר' משה ב"ר שמעיה הדרשן. לפי זה במ"ש=בן מורנו שמעיה.

182 לא ראיתי את הספר, ורשמתי על פי קטלוג הספרייה הלאומית, ועל פי הרישום של מפעל הביבליוגרפיה.

(18) ספר ראב"ן, חלק ג, ירושלים, תרע"ה

בשערו נכתב: "נגמר ההדפסה סמוך לחג הסכות בשנת ה'י' 183 היה דעת אלקים בארץ לפ"ק". מיוסד על הפסוק: ...כי אין אמת ואין חסד ואין דעת א-להים בארץ (הושע ד, א). יש לשים לב כי המלה: אלקים, הנזכרת בשער הספר, מצטרפת לגימטריה של השנה כפי ערכה בכתיב הנדפס, היינו: 181.

11. הצורה: אלדים

(19) דברי דוד וספר הון יוסף, ליוורנו, תקפ"ח-תק"צ

בשערו נכתב כי הוא נדפס: "אתן" 184 שנת בטחת"י בחס"ד אלדי"ם [תהלים גב, י] לפ"ק". השאלה היא מה היא שנת ההדפסה של הספר. אם נחשב את הגימטריה של השער כפי שהיא נקבל: תקפ"ח. כך עולה לכאורה גם מהסכמת רבני תוניס הנמצאת מעבר לשער, המסתיימת כך: "החותמים פה... משנתנו זאת התקפ"ח ליצירה בא סימן ועל"ו מושיעי"ם בהר ציון והית"ה לה' המלוכה לפ"ק" וכו'. הסימן מיוסד על הפסוק: ועלו מושעים (כתיב חסר) בהר ציון לשפט את הר עשו והיתה לה' (שם הויה) המלוכה (עובדיה א, כא). יש לשים לב לסימן שנתנו רבני תוניס. חלקו הראשון: ועלו מושיעים, עולה בגימטריה: תקפ"ח. חלקו השני: והיתה לה' המלוכה, 185 עולה: תקפ"ח, וזאת בתנאי שיש לחשב את שם הויה במילואו, וכפי שכבר ראינו לעיל בספרים מסויימים.

אחרי הסכמת רבני תוניס נמצאת הסכמת רבני ליוורנו החותמים: "בשלהי חדש תשרי דהאי שתא עפיה שפיר ואנביה שגיא [דניאל ד, ט] לפ"ק". נמצא שהשנה היא: תק"צ. לאחר הסכמה זו נמצאת הקדמת המחבר המסתיימת: "הכותב והחותם פה ליוורנו יע"א בסדר ה' ילחם לכם ואתם תחרישון אתן שנת"ה והיה ה' למלך על כל הארץ ביום ההוא יהיה ה' (בספר מודפס כאן שם הויה במילואו, ואני שיניתי) אחד ושמו אחד" [זכריה יד, ט]. נמצא כי השנה היא: תק"צ.

נראה אפוא כי שער הספר עם הסכמת רבני תוניס היה מוכן ומודפס, וכנראה שההדפסה התעכבה בליוורנו למשך שנתיים נוספות, אלא שהמחבר לא שינה את שער הספר. לאור הפרטים שראינו כאן, אנו נוכחים לדעת שבאותו ספר עצמו נמצאות גישות שונות ביחס לכתיבת שם הויה. יש שחששו לקדושתו ולכן לא ראו לנכון לכותבו במילואו, ויש שלא חששו לקדושתו, והדפיסוהו במילואו.

183 המדפיס רשם מלה זו בקיצור מפני שסיומה הוא שם שמים, ויש שהקפידו לקצר מלים המסתיימות בשם שמים. אלא שלפי זה יש לתמוה מדוע לא נהג כן במלה שאחריה. אמנם נדרשה לו כל המלה לצורך הגימטריה, אבל הוא היה יכול לקחת את האות ה מהמלה שלפניה. קשה לומר שהסיבה לכך היא מפני שרצה גימטריה המורכבת ממלים שלמות.

184 משמעות מלה זו היא במליצה, על יסוד הפסוק: אם אתן שנת לעיני לעפעפי תנומה (תהלים קלב, ב) ולכן המלה שנת נדפסה עם גרשיים, לציין כי תיבה זו הוצאה ממשמעותה הרגילה.

185 לפי זה הם היו צריכים להדפיס כך את המלה: המלוכה, וכנראה נשמטו הגרשיים. המלה לה' לא צויינה בגרשיים, אולי משום שמחשבים אותה באופן אחר וכפי שהסברנו.

(ב) שם ה' נכתב באופן שאסור למוחקו

נעבור עתה לשערי ספרים שנדפס בהם שם ה' במלואו. היינו, שם ה' נדפס באופן שלפי ההלכה אסור למוחקו. לרוב הספרים שאביא לקמן יש הסכמות מגדולי הדור, או שחידושיהם של חכמים גדולים נדפסו בהם. אמנם לא ציינתי זאת, הואיל ואין בידי ראיה מוחלטת כי אכן הם ראו את השער הנדפס, אף שיש להניח שלפחות בחלק מהמקרים הדבר הובא לידיעתם.

1. הצורה: ש-ד-י¹⁸⁶

(20) הלכות הרי"ף, סביוניטה, שי"ד¹⁸⁷

בשערו נכתב: "ותהי ראשית מלאכתו בעיר סביוניטה יום ר"ח אדר שנת ואל ש-ד-י יתן לכם רחמים" [בראשית מג, יד].

(21) שארית יוסף, ר' יוסף ן' וירגא, אדרינופול, שי"ד

באותה שנה נדפס באדרינופול הספר שארית יוסף לר"י ן' וירגא, ועל שער הספר מודפס אותו פסוק המוזכר בספר הקודם. הספר נדפס בחיי מחברו, שהרי הוא מתנצל בסוף הספר על לחץ ההדפסה.

(22) צדה לדרך, ר' מנחם ב"ר זרח, פירזה, שי"ד

בשערו נדפס: "נדפס פה פירארא... ותהי השלמתו בח' לחדש אדר¹⁸⁸ שנת בצל ש-ד-י אתסה"¹⁸⁹.

2. הצורה: א-להים (והשמות הקשורים אליו, וכן חלקים משם אלוקות)

(23) שאילת יעבץ, ר' יעקב עמרין, ח"א, אלטונא, תצ"ט

בשערו נכתב: "ותהי ראשית מלאכתו בר"ח כסלו שנת ויקרא יעבץ לא-להי ישראל לאמר אם ברוך תברכני והרבית את גבולי [דברי הימים א; ד, י] לפ"ק".

בחלק שני שנדפס אף הוא באותו מקום נכתב: "ותהי ראשית מלאכתו שנת ויקרא יעבץ לאי"ל [=לא-להי ישראל לאמר] אם ברוך תברכני וגו' ויבא א-להים א"א [=את אשר] שאל". שנת ההדפסה היא אפוא: תקי"ט. ברם בהרבה תשובות נכתב תאריך מאוחר יותר,¹⁹⁰ וכנראה נפלה טעות בהדפסת התאריך.

186 המקפים במקום זה ובשאר המקומות נוספו על ידי, וכן הוא בכל המקומות שאביא מכאן ואילך, אלא אם כן אמרתי אחרת.

187 בסביוניטה נדפסו עוד מספר ספרים באותה שנה, והפרט נכתב באותו אופן, ראה א' יערי, מחקרי ספר, ירושלים תשי"ח, עמ' 359-361.

188 באותה שנה חל ח' באדר ביום שבת קודש, ונראה שיש כאן טעות.

189 יש להעיר כי אין זה פסוק, ולכאורה היה ניתן להביא במקום משפט זה את הפסוק: בצל ש-ד-י יתלונן (תהלים צא, א).

190 בסי' ב, ג, ד, יז, התאריך הוא: תקכ"ב. בסי' יט, כ, כא, התאריך הוא: תקכ"ד. נראה לי שהתאריך המאוחר ביותר הוא תקכ"ט הנזכר בחתימה הנמצאת בסי' קצו, אבל לא בדקתי ביסודיות. בסי' לד נזכר התק"ל, והוא יכול להתפרש: ה' ת"ק לפרט, או: ה' תק"ל. במפעל הביבליוגרפיה (מס' מערכת 155878) כתבו "חלק מן התשובות שבחלק זה נכתבו בשנת תק"ל" [לא צוינו מספרי התשובות ואיני יודע אם כיוונו לתשובה זו], ונמצא כי הספר נדפס לא לפני שנה זו.

(24) שמן למאור, ר' עזרא מלכי, קושטא, תקס"ו
בשערו נכתב: "שנת וקוה אל א-להיך תמיד לפ"ג".

(25) נעם אלימלך, ר' אלימלך מליזנסק, לבוב, תקמ"ח

בשער הספר נכתב: "לסדר ולפרט כי אמר א-להי אבי בעזרי לפ"ק". פרט השנה מיוסד על הפסוק: ושם האחד אליעזר כי א-להי אבי בעזרי ויצלני מחרב פרעה (שמות יח, ד). אנו רואים כי סימן השנה אינו לשון הפסוק ממש, אלא נוספה המלה "אמר" כדי להשתמש באות ר הנמצאת בסופה. לכאורה קצת תמוה, הרי היו יכולים להשתמש במלה אליעזר הנמצאת בפסוק. נראה שלא עשו כן כיון שרצו משפט בעל משמעות של ממש.¹⁹¹ מכל מקום, הפסוק נמצא בפרשת יתרו, ונמצא א"כ שהספר נדפס בחודש שבט.

מעניין שהמהדורות הבאות של הספר שמרו על אותו סימן של השנה.¹⁹² במהדורת סלאוויטא כתוב: "לסדר ולפרט כי אמר א-להי אבי בעזרי לפ"ק". היינו שנת: תקנ"ד. במהדורת פולנאה נכתב בשער: "לסדר ולפרט כי אמר א-להי אבי בעזרי לפ"ק". היינו שנת: תקס"ד. יש לשים לב כי בשתי מהדורות אלו שומרים גם על סדר השנה, היינו על פרשת השבוע.¹⁹³ שוב נדפס שם בשנת: "כי אמר א-להי אבי בעזרי", היינו: תקע"ד. במהדורת הרובשוב נכתב בשער: "לסדר ולפרט כי אמר א-להי אבי בעזרי לפ"ק", היינו שנת: תקע"ז. במהדורה הבאה שנדפסה בשנת תק"ף לא נכתב סימן על השער. אגב הם יכלו ליצור את הסימן הבא: כי אמר א-להי אבי בעזרי לפ"ק. מכל מקום נראה כי מכאן ואילך לא השתמשו יותר בסימן זה.

(26) ש"ס סלאוויטא, תקס"ט

יש לציין כי על כל מסכת ומסכת נדפס סימן אחר לציון השנה. זאת משום שלכל סימן יש קשר עם תוכן המסכת. כך מצאנו לדוגמה שעל שער מסכת ראש השנה נדפס: "בשנת תמיד עיני ה' א-להיך בה מראשית השנה ועד אחרית שנה [דברים יא, יב] לפ"ק".¹⁹⁴

191 בין המביאים את הספר לדפוס, היה בנו השני של ר' אלימלך הנקרא ר' אליעזר (ליפא). על יסוד כך משער ריי סטל, כי עקב ענוותנותו של הבן, הוא לא רצה שיוזכר השם אליעזר. לפי השערה זו ניתן לומר, שגם בחירת הפסוק יש בה משמעות. מה עוד ששם בנו הבכור של ר' אלימלך, שאף הוא היה בין המביאים לדפוס ככתוב בשער הספר, הוא ר' אלעזר.

192 קיימת מהדורה אחת שהיא מהדורת שקלאוו, שנדפסה ככל הנראה בין תקמ"ט לתקנ"ד. ר"ח ליברמן, אהל רח"ל, ח"א, ניו יורק, תש"ס, עמ' 176, תיאר מהדורה זו, ראה שם בדבריו, ואין כאן המקום להאריך.

193 ראה לעיל ליד הערה 90. אלא אם כן המונח 'סדר' הנזכר כאן איבד את משמעותו המקורית, ראה לעיל ליד הערה 95.

194 פרט מעניין אנו מוצאים במהדורה השלישית של ש"ס סלאוויטא. בשער מסכת שבועות נדפס: "בשנת שבועת ה' תהיה בין שניהם [שמות כב, י] לפ"ק". חישוב פרט השנה נותן: תקפ"ו. על כך מערער ר' רפאל נתן נטע רבינוביץ בחיבורו מאמר על הדפסת התלמוד, מהד' א"מ הברמן, ירושלים, תשי"ב, עמ' קלא, הערה 1: "ונראה שאות הוי"ו צ"ל קטנה ויהיה הפרט תק"פ, כי בודאי לא הדפיסו אותה ארבע שנים אחרי כלות הדפסת כל התלמוד. ואולי נדפסה תקפ"א, והה"א הרומזת לה' - גידולה מפני כבוד שמים". אבל במהדורה שבפנים יש לחשב גם את האות ה' לצורך הגימטריה, ולעת עתה לא מצאתי חבר לרעיון שהציע רנ"ג רבינוביץ.

3. הצורה: שם הויה

(27) שו"ת מהר"ם לובלין, ויניציאה, שע"ח

בשער הספר נכתב: "נדפס פה ויניציאה הבירה... יום ב' יז תמוז¹⁹⁵ שנת כי נחם ה' [שם הויה ככתבו] ציון נחם" [ישעיהו נא, ג]. מכאן כי שנת ההדפסה היא: שע"ח. בקולופון נאמר כי השלמת הספר היתה "בכה בחשון שע"ט". מעבר לשער נמצאת הקדמת בנו הגדול של המחבר שנכתבה היום "יום ו' לסדר במדבר שע"ה לפ"ק".

(28) בית ישראל, ר' ישראל בנבנשת, קושטא, חל"ח

בשער הספר נכתב: "נדפס והוגה בעיון נמרץ... והיה התחלתו בחדש תשרי שנת בחצרות בית ה' [שם הויה ככתבו] בתוככי ירושלם הללויה [תהלים קטז, יט] לפ"ק". נמצא כי שנת ההדפסה היא: תל"ח. אכן מעל האות ב, ומעל האות ה של שם הויה יש כוכב, ונראה כי הכוונה היא שלפנינו ראשי תיבות של שם הספר: בית ישראל. לפי זה הכוכב היה צריך להיות מעל האות י, וכנראה אכן יש טעות במיקומו.

(29) שו"ת השיב ר' אליעזר ושיח השדה, ר' אליעזר ליפשיץ, נייאויט, תק"ט

בשער הספר נכתב כי הוא נדפס בשנת: "ביום ההוא יהיה ה' [שם הויה ככתבו] אחד ושמו אחד" [זכריה יד, ט].

(30) עץ שתול, ר' גדליה ב"ר שלמה, פרנקפורט דאודר, תקמ"ח

ספר זה הוא פירוש על ספר העיקרים לר' יוסף אלכו, והוא נדפס יחד עם ספר העיקרים. המהדורה הראשונה נדפסה בוויניציאה שנת שע"ח, וזו מהדורה שנייה, שיש בה מספר שכלולים. בשער הספר נכתב: "לפרט וידעת היום עם לבבך כי ה' [שם הויה ככתבו] הוא הא-להים".¹⁹⁶ לספר יש הסכמה מאת ר' יחזקאל לנדא,¹⁹⁷ מתאריך ח"י תמוז תקמ"ה, וכן הסכמה של ר' יוסף תאומים בשנת תקמ"ח.

4. שם: י-ה¹⁹⁸(31) ספר פתחי יה, ¹⁹⁹ ר' מרדכי אב"ד שטערין ומורה הוראה בבראד, לבוב, תקנ"ט

בשער הספר נכתב: "בדפוס של האשה הגבירה הרבנית מרת יהודית אשת הרב הגאון המפורסם בדורו מוהר"ר צבי הירש אב"ד דק"ק לבוב:²⁰⁰ בשנת פתחי יה אבא במ לפ"ק".

סימן השנה מיוסד מצד אחד על שם הספר, ומצד שני על הפסוק: פתחו לי שערי צדק אבא במ אודה י-ה (תהלים קיח, יט).

195 באותה שנה חל טז בתמוז ביום ב, אבל ראה בכגון זה לעיל ליד הערה 88.

196 על פי הפסוק בדברים ד, לט: וידעת היום והשבת אל לבבך כי ה' הוא הא-להים בשמים ממעל וגו'.

197 ראה לקמן הערה 210.

198 אין שם זה מגוי בין שבעת השמות שאינם נמחקים, אבל אסור למוחקו כמ"ש הרמב"ם בהל' יסודי התורה פ"ו ה"ד.

199 ספר בשם זה חיבר גם ר' יששכר בר בן פתחיה משה, פראג, שס"ט.

200 לספר יש גם הסכמה מאת הרב הזה. כמו כן יש לציין כי הספר נדפס בעת שהמחבר היה בחיים. לכן יש להניח שהוא ראה את נוסח השער.

5. שם הויה בחלקו

(32) יפה תאר על ויקרא רבה לר' שמואל יפה אשכנזי, ווילהרמרשדארף, תע"ד בשערו נכתב כי הוא נדפס: "בשנת ויקרא אל משה וידבר י-ה-ו-ה אליו [ויקרא א, א] לפ"ק". אילו רצו שלא להשתמש בשם ה' היו יכולים לקחת את האות י ממלים אחרות הנמצאות כאן.

(33) התורה והעבודה, ר' יוסף חיים יצחק סטודיניצקי, פיעטרקוב, תרס"ח בשער נכתב: "בשנת ומלאה הארץ דעה, והיה י-ה-ו-ה למלך על כל הארץ". חישוב השנה נותן את שנת תרס"ח. כתובת זו מיוסדת על שני פסוקים. הראשון: כי מלאה הארץ דעה את ה' כמים לים מכסים (ישעיהו יא, ט). השני: והיה ה' למלך על כל הארץ (זכריה יד, ט).

6. הצורה: שם אדנות

(34) שערי ציון, ר' נחן הנובר, אמשטרדם, ת"ף בשערו נכתב: "שנת א-ד-נ-י שמעה" [תהלים קל, ב].

מצאנו גם שהשתמשו בחלקים של שמות אדנות. כך מצאנו:

(35) סליחות כמנהג פולין וכו', רינה, תקע"ד בשער נכתב כי נדפסו בוונה בשנת "א-דני שמעה בקולי" [תהלים קל, ב].

7. הצורה: צ-באות

(36) קנה אברהם, ר' אברהם בהר"ר דניאל, פיורדא, תצ"ח בשער הספר נכתב... "וגם כחבתי וסדרתי היכי תמצאות, על כל ה"ת [=היכי תמצאות] תשובה באות, ובזכות זה יגן עלינו ה' צ-באות לפ"ק".

לסיום, מן הראוי לציין כאן לספר שנראה שהוא יוצא דופן במסגרת כל הספרים שנסקרו עד הנה.

(37) ספר הר א-ד-נ-י, פולנאי, תקס"א

בשערו נאמר בין השאר: "והוא זהר על מגילת רות... ומצא אותו הגאון הגדול מופת הדור ה"ה הרב מהו' יחיאל מיכל אב"ד דק"ק הראדני וקרא את שם הספר על שם העיר".²⁰¹ ולא זו בלבד, אלא שגם שנת ההדפסה קשורה לכך, שהרי בשער נכתב כך: "לסדר"²⁰² בשנת וקראו לו הר א-ד-נ-י ולפרט". דוגמה זו מביאה אותנו גם לדיון קצר בעניין הלכתי הקשור אך ורק לספר זה, ולאחר מכן נעסוק בדיון הלכתי הקשור למכלול הדוגמאות שראינו עד הנה.

201 ספר זה נדפס גם באמשטרדם, תע"ב, ולאחר מכן בשקלאוו, תקמ"ה. אבל בשני הדפוסים הללו חסר בשער המשפט: "ומצא אותו הגאון" וכו'. הוא גם חסר בהדפסה מאוחרת, בשקלאוו, תקע"ז.

202 בדרך כלל מלה זו מציינת את פרשת השבוע, אבל כאן אין כל קשר עם פרשת השבוע. הרי לנו דוגמה נוספת לאמור ליד הערה 96.

(ג) שימוש בשם ה' כזכר לעניין אחר

לכאורה יש לשאול אם ניתן להשתמש בשם ה' כזכר לעניין אחר, היינו כזכר לשם עיר.²⁰³ מצאנו עניין הדומה לכך, בספר חסידים מהד' ר"ר מרגליות, סימן תתקלו, שבו נאמר:

אין משנין את השם כלפי הדיוט, כגון ששלח אחד לנדיב יהי כבוד ה' לעולם (תהלים קד, לא) ושלח לו יהי כבוד אדוני לעולם ישמח אדוני במעשיו, זה לא יתכן שהרי אמרו (ר"ה כד ע"א) לא יעשו אולם כנגד אולם וכתוב (שמות ל, לב) ובמתכונתו לא תעשו כמוהו, אל תמירני, וזה משנה את השם להדיוט.

על כך כתב הרב חיד"א בהגהותיו הנקראות ברית עולם:

ואני בעניי ראיתי על גבי כתב שכתבו לשר אחד א"ל מלך יושב על כסא רחמים, ונצטערת מאד עד היכן הגיעה החנופה, ואסור גמור הוא מכל שכן ממ"ש רבינו. ומלבד מלח אל קדש שעשאה חול, איך יתאר לבשר ודם ח"ו בתואר מלך הכבוד. ומוזה תקיש על כמה שטויות שנהגו סופרים בורים ולא יראי א-להים, ויש למחות בידם בחזקת היד.

דומה כי גם המשתמש בשם שמים כסימן לשם העיר או לפרט השנה, כלול בדברי ספר חסידים ובדברי הרב חיד"א. אם כך, האמור בשערו של ספר מספר 37, דורש לכאורה עיון. אבל לכאורה יש לומר שבמקרה זה שאלה מעיקרא ליתא. הרי אין לפנינו שימוש בפסוק, ולכן יש לומר כי הניקוד של המלה אדני הוא בחיריק תחת האות נון. ברם גם תשובה זו אינה נהירה, שהרי אדם יכול לטעות בקריאתה של מלה זו. שאלה זו דומה לשאלה שהתעוררה מאוחר יותר, בעת שר' חיים חזקיה מדיני הדפיס את ספרו שדי חמד. אף כאן אדם יכול לקרוא את המלה הראשונה: שדי, בצורות שונות, הואיל ואין ניקוד. רח"ח מדיני כתב קונטרס בשם באר בשדי, לדיון מיוחד בשאלה זו.²⁰⁴

אבל דומה כי הנחתנו שהמלה אדני מנוקדת בחיריק, היא הנחה דחוקה, שהרי תוכנו של הספר מטה אותנו לומר שהמדפיס התכוון לשם אדנות. על כן עלינו לומר, כי כאשר הכינויים של שם שמים מופנים לאדם יש בכך בזיון גדול, ואולי אף חשש של עבודה זרה. אולם במקרה שלפנינו לא כך הדבר, ומצאנו צירופים מסוג זה גם בתנ"ך.²⁰⁵

203 לעיל פרק שישי, סעיף ט, עמ' 233 ואילך, הרחבתי יותר בנושא זה. לצורך הדיון כאן, חזרתי והבאתי את המקורות העיקריים באותו עניין ללא הערותי, והמעייין ידרשם שם (ספר חסידים בעמ' 239).

204 חלק מהדברים האמורים כאן נידונו בקצרה בספרי, עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 610, הערה 271. וראה להלן ליר הערה 248.

205 על האמור בתהלים (לו, ז): צדקתך כהררי אל, כתב הרד"ק: "כהררי אל, ההרים הגבוהים. וכן מנהג הלשון, כשרוצה להגדיל הדבר סומך אותו אל האל, כמו: עיר גדולה לאלהים (יונה ג, ג), ותהי לחרדת אלהים (ש"א יד, טו), מאפליה (ירמיה ב, לא), שלהבתי (שה"ש ח, ו), וענפיה ארזי אל (תהלים פ, יא)". וי"א. עמ' 248.

(ד) שימוש בשם שמים לצורך גימטריה מבחינה הלכתית²⁰⁶

ר' שמואל לנדא כתב כדברים האלו:²⁰⁷

מכתבו הנעים הגיעני. ועל דבר שאלתו שחצבו על אבן אשר הוא לראש פינה על ארון הקודש בכה"כ לפרט, אחד א-להי הצבאות [=תקס"ג]. ויש מערערים על זה. הנה כבוד מעלתו לא ביאר לי טעמם ונימוקם של המערערים רק באמרם כי שני שמות הללו יחד הם חירוף וגידוף ע"פ הפילוסופיא. ואנכי לא ידעתי מאי חירוף וגידוף הוא זה, הלא נאמרו שני שמות הללו א-להי הצבאות בנביאים פעמים רבות, והוא שם הקודש שהוא תקיף ובעל יכולת יתברך ומושל בכל הצבאות, הוא יוצרם והוא בראם. ואולם אם היה נמלך בי קודם המעשה הייתי אומר שהוא דבר חדש לכתוב השם לרמוז בו מספר השנה, והוא דרך בזיון לחשוב אותיות השם א-להים שהוא משמות שאינם נמחקים והוא קודש, ולהשתמש בו למספר ולסימן לידע באיזה שנה נתיסד הבנין. אמנם מאחר שכבר נעשה המעשה, אין לערער על זה ולהפסיד מה שכבר נעשה בהידור וביופי המלאכה.

היינו, לדעת ר"ש לנדא לא טוב עשו באותו בית כנסת, ואילו היו שואלים אותו מראש הוא היה מונע אותם מלהשתמש בשם ה' לצורך גימטריה. על יסוד דברים אלו מצאנו מאוחר יותר שאכן היו חכמים שאסרו לעשות כן.²⁰⁸ ברם לאור מה שראינו לעיל, דומה שרבים וגדולים במשך הדורות אינם סוברים כן.²⁰⁹ אמנם בשאלה שלפנינו הכתובת שנכתבה בכותל בית הכנסת "אחד א-להים צבאות", אינה חלק מפסוק, ואפשר שמשום כך יש להחמיר יותר. אבל אם כותבים פסוק או חלק מפסוק, אין כל מניעה להדגיש אותיות מסויימות, או את שם ה', כדי לרמוז על חישוב השנה. מצד הסברא יש פנים לכאן ולכאן. אכן, בחלק מהדוגמאות שהבאנו לעיל לא תמיד הכתובות היו חלק מפסוק.²¹⁰

206 בספרי עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 610, הערה 271, כתבתי מעט בעניין זה, וצינתי שאאריך בע"ה במקום אחר. עזרני ה', והרי הוא לפני המעיין.

207 שו"ת נודע ביהודה, מהרורה תנינא, יו"ד, סי' קפא.

208 בספר גנוז הקודש לר' יחזקאל פיינהנדלר, ירושלים, תשס"ב, פ"ו סי"ט, עמ' צג, נכתב: "אין להשתמש בשם ה' שלא לצורך כגון לציין גימטריה של שנה". כמקור לדבריו הוא מציין לדברי הנודע ביהודה.

209 יש להוסיף, כי אני מסתמך בזה רק על שערי ספרים נדפסים שהוא הנושא שלנו, ואין אני פונה לבדיקת העניין בהסכמות, מכתבים ואיגרות ועוד. ראה לדוגמה הערה 140.

210 ראה לעיל בדוגמה מס' 30 כי אביו, ר"י לנדא, הסכים על ספר שהתאריך שבו בניו על גימטריה עם שם ה', אלא כפי שצויין שם, ההסכמה ניתנה שלוש שנים לפני הדפסת הספר. אבל מכל מקום אפשר שעל הבן היה להתייחס לכך בתשובתו, ואולי לא ידע מה. עוד כדאי לציין, כי אחת המהדורות של שו"ת נודע ביהודה נדפסה בסדילקוב שנת "היה היה דבר י-ה-ו-ה אל יחזקאל הלוי לנדא", היא שנת תקצ"ג. לפנינו חלק של פסוק מיחזקאל (א, ג = היה היה דבר ה' אל יחזקאל בן בוזי הכהן וגו'), שהמשכו נכתב על בעל הנודע ביהודה. גם חידושי צ"ח נדפסו שם, שנה קודם לכן, וסימן השנה היה אותו דבר אלא שבמלה "אל" לא הודגשה האות א. אבל נראה שבכך אין כל מניעה, שהרי מדובר כאן במשפט שיש לו משמעות בפני עצמה, וניתן לומר שהוא לא נוצר בגלל הגימטריה בלבד, אבל עדיין צריך בירור.

אופן ההוכחה שהבאנו כנגד דעתו של ר"ש לנדא אינו חדש, וכבר רח"ח מדיני²¹¹ הביא את דברי ר"ש לנדא והוכיח באותו אופן, שחכמי הדורות לא סברו כמותו. לאמור, אף הוא הראה ששם ה' נזכר בתאריכים שנדפסו בשערי ספרים, בהקדמות המחברים ובהסכמות, וחכמים לא חששו לכך. אמנם אנו עסקנו רק בשערי ספרים, שחלק מהם לא הוזכר על ידי רח"ח מדיני, והרחבנו את הדיון בהם.

והנה מצאנו שאלה דומה לזו שהופנתה לר' יהושע הורוויץ, ואף הוא נסתייע בין השאר מתאריכים הנזכרים בספרים.²¹²

אלו דבריו:²¹³

על דבר אשר שאל כי ציין בכותל של בהכ"נ שלכם פרט השנה, ונכתב בזה הלשון שנת 'יבנה בית ד' אלקים חיים' [=תרנ"ט²¹⁴] ועל זה קמו מערערין כי לא נכון להזכיר שמות הקדושים בפרט השנה...

תשובה... לדעתי אין להקפיד בזה כי ראיתי לכמה מחברים גדולים שכתבו בחיבוריהם פרט השנה והזכירו בהם שמות הוי' וגם שמות אלקים ש-די...

וראיתי להגאון חיד"א בספרו שם הגדולים באות מם שהביא שבביהכ"נ של הרמ"א בקראקא נכתב פרט השנה שנגמר בשנת שובה ד', והלא הרמ"א בעצמו הקדיש ביהכ"נ זו ואיך לא חש להזכיר שם הוי' לפרט השנה, מזה ראייה דאין להקפיד בזה. אמנם י"ל דאין ראייה דהלא השם הגדולים בעצמו הביא דהרמ"א נפטר בשנת של"ג, וזאת ידוע ומפורסם דרמ"א התפלל בביהכ"נ שלו... והרי אם נחשוב תיבות אלו 'שובה הויה' יעלה למספר של"ט. ובעל כרחך צריך לומר דנרשם שמה שם הוי' בציור שני יודין כאשר הדרך לכתוב בסידורים שני יודין במקום שם הוי' ויעלה למספר של"ג.

אמנם אכתי איננו שוה לי, כי מ"ש בשם הגדולים דהרמ"א נפטר בשנת של"ג באמת זה טעות, כי הרמ"א נפטר בשנת של"ב וכן נרשם במצבת אבן שלו²¹⁵... אמנם י"ל דשם הוי' נכתב רק באות ה' לבד²¹⁶ כי גם זה דרך לכתוב שם הוי' בציור ה' לבד, ובאמת בשם הגדולים שם באות מ"ם הביא רק ה' לבד...²¹⁷

211 פאת השדה, מערכת ה, סי' לה, בעיקר החל מר"ה והנה במכתב לחזקיא.

212 רח"ח מדיני לא ראהו, למרות שפאת השדה נדפס בשנת תרס"א.

213 התשובה נמצאת בספר אמרי נעם על התורה, הוא ספרו של אביו (מעניין שגם תשובת ר"ש לנדא נמצאת בספרו של אביו) ר' מאיר הורוויץ מדז'יקוב, ח"ג, מונקאטש, תרנ"ו, דף פח ע"א, סי' י. השתמשתי במהדורת ר"ש הורוויץ, ניו יורק, תשס"ג, ח"ב, סי' ז, דף רצ.

214 החישוב נעשה על פי שם הויה במילואו. גם שם אלקים יש לחשב ככתיבתו המקורית היינו באות ה. השמות נכתבו כאן בצורה אחרת משום קדושתם.

215 ראה א' זיו, רבינו משה איסרליש, ניו יורק, תשל"ב, עמ' כא-כב, והמקורות שציין שם.

216 בכתובת בית הכנסת כתוב שר' ישראל (אבי הרמ"א) בנאו לזכר אשתו ומכספה, והיא מסתיימת במלים: "לפרט ולפרשת שובה [=שי"ג] ד' רבבות אלפי ישראל", ראה זיו הנ"ל עמ' יח שהעתיק את

אגב, מדבריו אלו אנו למדים, כי אף הוא סבור שאין הבדל אם שם שמים נמצא בפסוק אם לאו. הרי הוא נשאל על כתובת שאינה לקוחה מפסוק, והוא דן בראיה מהכתובת שבבית הכנסת, שהיא חלק מפסוק, והיה יכול לומר שיש לחלק בין המקרים ואין זו ראיה כי שם מדובר בפסוק. אמנם במקרה שלו מדובר בכתובת בעלת משמעות, שהיא כעין תפילה, ואפשר שדינה כפסוק.

בהמשך דבריו הוא מביא את הראיה הבאה:

אכן יש להביא ראי' מדברי החיד"א בעצמו בשם הגדולים מערכת ספרים אות ר' שהביא דספר ויכוח נגמר בשנת 'שדי'²¹⁸ ומדוע לא כתב בשנת שי"ד, הרי דגם הוא לא הקפיד על זה... ועי' נודע ביהודה תנינא חיו"ד סי' קפ"א שלא הקפיד בשמות בפרט השנה...

ר"י הורוויץ לא פירט את החיבורים של אותם "מחברים גדולים" שהזכירו את פרט השנה שבו נזכרו השמות הקדושים, ואנו השלמנו את דבריו במספר דוגמאות לעיל.²¹⁹ נראה שהוא לא הסתפק בזה, משום שניתן לטעון, שמא המדפיסים עשו כן שלא על דעת המחברים.²²⁰ אף שטענה זו אינה מתקבלת כפי שיווכח המעיין בדוגמאות שהבאנו לעיל, מכל מקום הוא מצא לנכון להביא ראיה נוספת מדברי החיד"א, שציין בעצמו לשנת הדפסתו של ספר 'ויכוח', באופן שהוא כתב את שם שמים.

גם ר' מאיר אריק סבור שמותר לכתוב את שם ה' לצורך גימטריה. הוא נשאל:²²¹ "בביהמ"ד שבעירו שנכתב עלי' בשנה העברה על הכותל לפרט השנה עלינו לשבח לאדון הכל, וכעת רוצים לסוד הביהכ"נ בסיד אם מותר לסוד גם על מלת לאדון מטעם מחיקת השם". בתשובתו האריך ר"מ אריק בנושא של מחיקת שם ה' או כינויו ע"י גרמא, ואין זה מענייננו. אבל בדברי תשובתו העיר ר"מ אריק:²²² "דמסברתו המציא הנודע ביהודה דאינו כבוד לשם שיהיה נכתב לפרט, ואין לו מקור בש"ס". לאמור, אין כל מניעה לכתוב את שם ה' לצורך גימטריה. נראה שכך משמע גם מדברי ר' צבי אלימלך שפירא מבלחוב.²²³

הכתובת. הואיל ובית הכנסת נבנה ע"י ר' ישראל אבי הרמ"א, הרי שאין כל קושי בחישוב התאריך. אכן לא נתברר לי לחלוטין אם שם הויה נכתב שם כפי שכתבו זיו, או שהוא שינה אותו מפני הכבוד.*
217 ועוד האריך מעט בזה, שאף אם כתוב שם הויה במפורש, אפשר שפרט השנה נרשם לאחר פטירת הרמ"א.

218 שם תיאר החיד"א באורך את החיבור ולבסוף כתב: "ובקונטרס הנזכר אינו כתוב היכן נדפס ובאיזה שנה, ומצאתי כתוב שנתברר שנרפס בסביוניטא שנת שד"י [על תוספת הגרשיים ראה לקמן ראש אות (ה)]." נראה שהחיד"א התכוון לספר אגרת אוגרת עטרת תפארת עקרי האמונה שנדפסה בקושטא. ראה יערי, קושטא (לעיל הערה 25), עמ' 118, מס' 185; י' יודלוב, גנוי ישראל, ירושלים, תשמ"ה, מס' 183.

219 הדוגמה משארית יוסף נזכרת בשם הגדולים, ערך ר' יוסף נ' וירגא, ור"י הורוויץ היה יכול להביאה.

220 גם רח"ח מדיני היה ער לכך, ולעתים העיר שנוסח השער נדפס על דעת המחבר.

221 מנתת פתים, מונקאטש, תרנ"ח, יו"ד סי' רע"ו ס"ט.

222 שם דף לט ע"ד.

223 שאלה זו ממש (שם השואל ומקומו זהים למנתת פתים) נשלחה גם אליו, ובספרו שו"ת צבי לצדיק, פשעמישל, תרצ"ז, סי' כב, הוא דן בכך. גם הוא דן בעיקר בשאלת מחיקת שם ה' וכינויו ע"י גרמא,

התייחסות נוספת לשאלה זו מצאתי בדברי ר' דוד שפרבר. הוא כתב זאת בקיצור. אביא את דבריו בלשונם, ואוסיף לעתים מספר מלים כהסבר: ²²⁴

ואגב יש להעיר במ"ש (דברי הימים ב כ"ד כ"ז) ובניו ירב המשא עליו ויסוד בית האלהים והכתיב "ורב", וכתב המלבי"ם ז"ל דלפי הקרי שם ב' בני יואש הוא, שם האחד ירב המשא עליו, ושם הב' יסוד בית האלהים ע"ש, וזה דבר תימה שיקרא שם לבנו מ[ו]רכב עם שם קודש, ק"ו מהא דאמרו ז"ל (גטין פ"ז ב) לא חציף אינש לשוויא לשמא דאבוה סימנא (ומכאן סמך למ"ש הנובי"ת ²²⁵ יו"ד סי' קפ"א דאין לעשות אחד מהשמות הקדושים חשבון בשנה ע"ש, דאם משמא דאבוה חוצפא הוי כל שכן משמא דקוב"ה, עדש"כ ²²⁶ ואביה ירוק ירק [במדבר יב, יד] כו'. ובגליון הנובי"ת שם העיר מורי חמי ז"ל לעיין בכ"ב ²²⁷ סי' קכ"ב דין גימטראות, שעושה גימטריא מן ראשי תיבות לבר מהשם הקודש, ועיין רבב"ת ²²⁸ פ' וירא בד"ת ²²⁹ ויטע אשל שכתב ז"ל וכ"כ כי יעקב בחר לו כו' קרי ב' לוי"ה ע"כ הערת מו"ח ז"ל. ועי' בסוף ספר פני זקן במסכת שקלים, ²³⁰ ובשפ"ד ²³¹ ססי' צ"ד, ובסנהדרין [מ"ג: רש"י ד"ה מלמד ותוס' שם, ובשד"ח ²³² פאת השדה מע"ה סי' ל"ה כלל כ"ה. ועיין סנהדרין פ"ד דכתב רש"י ותוס' דלכך ננקד על לנו ולבנינו ולא על לה"א, ²³³ משום דאין ד"א ²³⁴ לנקד את השם, ועיין בס' נאוה תהלה תהלים קט"ו דרך צחות נחמד

אלא שהוא מסיק שהכינוי "אדון" אין בו קדושה. אין הוא דן כלל באיסור לכתוב את שם ה' כגימטריה, ולכן אפשר שמשמע שלדעתו אין איסור בדבר. הוא לא הזכיר כלל את התשובה הנמצאת בנודע ביהודה.

- 224 שו"ת אפרקסתא דעניא, ח"א, סי' סו, ד"ה ואגב יש.
- 225 הנודע ביהודה תנינא. אף שהתשובה היא מבנו של הנודע ביהודה, לא דקדקו הפוסקים בדבר זה.
- 226 על דרך שכתוב. וכוונתו שהכתוב מסביר את עונשה של מרים שהתחצפה כלפי שמים, על ידי קל וחומר מהתחצפות כלפי אביה. ויש בזה אישור לדבריו כאן.
- 227 בכל בו.
- 228 פירוש רבינו בחיי על התורה.
- 229 לא נתבררו לי ראשי תיבות הללו. אולי: בדברי תורתו, ואלי צ"ל: בד"ה (בדבור המתחיל). ומכל מקום הכוונה לדברי רבינו בחיי על הפסוק: ויטע אשל (בראשית כא, לג), שכתב וכו'.
- 230 שם כתב בסיום החיבור: "סיימתי בעזר אדון כל ביום כ"ה שבט שנת הוי"ה אלקים צבאות" וכו'. הרי שהשתמש בשם שמים כגימטריה של השנה.
- 231 כוונתו לשפתי דעת לבעל הפרי מגדים, יו"ד, שבסוף סי' צד כתב: "סיימנו סימן צ"ד ערב ראש השנה תקל"א פה ברלין מהדורא בתרא שנת א-ל שדי יתן לכם רחמים לפ"ק".
- 232 ובשדי חמד פאת השדה מערכת ה. מה שכתב כאן ר' דוד "כלל כ"ה", כתב כן אגב שיטפיה, הואיל וסימן זה אינו מחולק לכללים. אלא אות כה הנזכרת שם בשדי חמד, היא המספר של ספר מסויים הנזכר ברשימת ספרים ממוספרת שהביא שם רח"ח מדיני. דברי רח"ח מדיני באותו עניין מתחילים עוד קודם לספר זה, וכפי שצינתי לעיל הערה 211.
- 233 לה' אלקינו.
- 234 דרך ארץ. דברים אלו הם חזרה על מה שכתב הוא עצמו בשורה הקודמת: "ובסנהדרין מג: רש"י ד"ה מלמד ותוס' שם".

בזה,²³⁵) אם לא דנימא דעביד הכי בתר שעשה א"ע ע"ז,²³⁶ ועוד דצריך לזה ידיעת הקורות שהראה עליהן הכתוב באמרו: "הנם כתובים על מדרש ספר המלכים".

אותה שאלה נשאל גם ר' דב בעריש וידנפלד,²³⁷ ובין השאר הביא את דברי ר"מ אריק דלעיל, שכתב כי לדברי הנודע ביהודה אין מקור בש"ס. אבל רד"ב וידנפלד השיב על כך:

אדכון מילתא מאז מה ששמעתי מכבוד אחי ה"י הגאון אבד"ק דאמבראווא שליט"א שלפלא לו שלא העירו שמבואר כן בתוס' סנהדרין דמ"ג ד"ה מלמד,²³⁸ שכתב להדיא בסוף דבריו אלא שאין דרך לנקוד את השם. א"כ מבואר כדעת הנודע ביהודה הנ"ל".

ניתן להביא כסיוע לדבריו את דברי ערוך השולחן, יו"ד סי' רעו סכ"ט:

יש מהגדולים מתרעמים על מה שנהגו לצייר מנורה על קלף או נייר וכותבים בהם פסוק שויתי ד' לנגדי תמיד ועוד פסוקים ולבסוף מוטלים בבזיון, וכן אותם הכותבים פסוקים ושמות על כותלי בתי כנסיות... וכן על ארון הקודש לבלי לכתוב פסוקים, וכל שכן לעשות פרט השנה משמות.

הרי לנו בסוף הקטע דברים ברורים, שדעת ערוך השולחן היא שאין לעשות פרט השנה משם השם.

והנה מצאנו שגם ר' יעקב חאגיז התייחס לשאלה זו, והשיב תשובה שונה מהעוסקים בכך, ונעלמה תשובתו מעיני אלה שעסקו בשאלה זו.²³⁹ אלו דבריו:²⁴⁰

שאלה שדי,²⁴¹ אם מותר להשתמש באותיות שד"י להפכם לרמוז למספר שי"ד. תשובה, שאר שמות מצינו משתמשים קדש וחול. אהיה עמך [שמות ג, יב, ועוד],

235 שם שאל על הפסוק: לא לנו ה' לא לנו כי לשמך תן כבוד, מה פשר הכפילות של המלים "לא לנו", והשיב ששמע בדרך צחות, כי "לא לנו" הראשון בא ללמד על הפסוק והנגלות לנו ולבנינו עד וגו', ש"לא" היה ראוי לנקד על "לנו", אלא מן הראוי היה לנקד בפסוק זה על שם ה"י", וכמו שכתבו רש"י והתוס' בסנהדרין, ובאה התשובה על כך, "לא" כפי שאתה סבור אלא "לנו" הנקודות ראיות להיות על "לנו ולבנינו" כיון ש"לשמך תן כבוד", שהרי אין דרך לנקד את השם.

236 את עצמו עבודה זרה. עכשו חזר לתרץ את תמיהתו דלעיל.

237 שו"ת דובב מישרים, מהר" שניה, ירושלים, תשי"א, סי' קיד. אבל שם השואל ומקומו שונים מהנוכח בקודמים.

238 ראה זו הביא גם בשו"ת אפרקסתא דעניא שהבאנו לעיל ליד הערה 234.

239 כבר העירו על כך האחים הרבנים מיכאל ואלעזר משה הורוויץ, שהוציאו לאור את הלכות קטנות, קראקא, תרנ"ז, ועוד הוסיפו לציין לכמה פוסקים בעניין זה.

240 שו"ת הלכות קטנות, ח"ב, סי' שי"ד. תודתי לר' דן רבינוביץ, שהפנה אותי למקור זה.

241 הכוונה למספר השאלה (314). כך נדפס במהדורה הראשונה, ויניציאה תס"ד, שהובאה לדפוס על ידי ר' משה חאגיז בנו של המחבר. בדפוס קראקא נדפס: שד"י. יש לציין כי בכל הדפוסים נדפס בשאר השאלות מספר השאלה בצורה המקובלת, לאמור: שיא, שיב, שיג, וכן בהמשך. רק בשאלה זו נדפס המספר בסדר שונה מהמקובל: שדי, כדי להדגים את נושא השאלה.

אלהים לא תקלל [שמות כב, כז], וכן שם אדנות.²⁴² וגם שם זה מצינו מתנוכות שדי²⁴³ [איכה ד, ט]. אבל שם ההויה אף על גב דאפשר שימש לפועל ביו"ד שו"א, ה"א פת"ח, וא"ו סגו"ל, על משקל יגלה, לא נכון לעשות כן, דאין שמות דמיכה ראייה.²⁴⁴

נמצא אפוא שהוא סבור שיש לאסור גימטריה של שם הויה, ולהתיר גימטריה של שאר השמות, ודומה שהוא יחיד בחילוק זה. והנה דומה שמצאנו, בדרך אגב, את דעתו של מרן ר' יוסף קארו בעניין זה. אלו דבריו בסוף חיבורו בית יוסף על חושן משפט:

אברך יי' אשר יעצני, ועד כה ברכני, להחל ולגמור הספר המפואר הזה ביאור ארבעה טורים אשר קראתיו בית יוסף, כי התחלתיו באנדרינופיל"י שנת רפ"ב, והשלמתיו בעיר צפ"ת אשר בגליל העליון תוב"ב ביום ד' י"א לאלול שנת בק"ר אור, ונתעסקתי עוד בהגהתו ובמהדורא תניינא עד שנת די"ש.

הרי לנו כי מרן לא כתב בסוף דבריו את פרט השנה כפי שהוא, אלא שינה אותו, כנראה משום שלא רצה לכתוב את שם ה'.²⁴⁵ שמא מכאן יש ללמוד דבר נוסף, לאמור, לדעת מרן סימן הגרשיים המפריד בין האותיות אין בו כדי להתיר את כתיבת שם ה'. בעניין זה נעסוק בהמשך.

העולה מכל האמור, שנחלקו הפוסקים אם מותר לכתוב את שם ה' לצורך גימטריה. אכן הפוסקים שאסרו, לא התייחסו בדבריהם לנעשה בספרי הדפוס.

עיונים נוספים

יש להעיר כי החיד"א²⁴⁶ כתב את השנה באופן שסימן גרשיים מבדיל בין שתי האותיות האחרונות. דומה שניתן ללמוד מכאן, שכתיבה מעין זו אינה נחשבת ככתיבה ממש של שם שמים, ועל כן מותר למוחקו.²⁴⁷ אכן, נראה שלדעת ר"י הורוויץ, שהבאנו דבריו באות (ד), עמ' 289-290, אין צורך בכתיבה עם סימן גרשיים כדי להתיר את המחיקה, משום

242 כוונתו שניתן לכתוב שם אדנות והכוונה אדונים שלי, והוא שם חול, וכדברי הגמ' בשבועות לה ע"ב, והובא בפירוש רש"י על התורה כבראשית יח, ג.

243 בפסוק זה האות שין היא שין שמאלית, אבל מבחינת הכתיב אין הבדל בינה לבין שין ימנית. וראה לעיל ליד הערה 204.

244 כוונתו לאמור בשבועות לה ע"ב, ע"ש.

245 נראה שלא רצה לכתוב שי"ד, כי היא עלולה להיקרא כמו שד, כמו שהעירני ר"מ שפרבר. גם את שנת בק"ר שינה, אבל הסיבה לכך היא משום שרצה לכתוב את המליצה "הבקר אור" הלקוחה מבראשית (מד, ג), וראיה לכך שהרי את שנת רפ"ב לא שינה (דומה שהשינוי למלה בפ"ד, לא נראה למרן).

246 לעיל הערה 218, זאת בהנחה שאכן כך (עם גרשיים) כתב החיד"א, ולא המעתיק או המדפיס. אמנם ר"י הורוויץ המובא לעיל, העתיק את דברי החיד"א ללא גרשיים.

247 דנו בזה האחרונים, ואציין בזה לספר גנוי הקודש (לעיל הערה 208) עמ' צא. הדיון שם הוא כאשר יש קו מפריד בין אותיות השם (כגון: א-ב), אבל נראה שהוא הרין בסימן של גרשיים.

שלשיטתו אין שימוש בשם ה' לצורך גימטריה תלוי באיסור מחיקת שם שמים. היינו, אם יש איסור של שימוש בשם ה' לצורך גימטריה, הרי שהוא נובע מפני שאין זה כבודו של שם שמים שישימש לצרכים אחרים, ועל כן גם אם ניתן למוחקו, עדיין אסור להשתמש בו לצרכים אחרים. הואיל והחיד"א כתב כן לצורך גימטריה, משמע שאין איסור בשימוש מעין זה. לפי זה הרי שאנו יכולים להוסיף גם את הספרים, שהבאנו את שעריהם לעיל בתחילת הסעיף, אותיות (א), (ב), כראיה נוספת לדבריו.

שאלה נוספת היא מניין שיש לקרוא את מה שכתב החיד"א בשי"ן ימנית, אולי כוונתו היתה לשי"ן שמאלית, היינו שדה שלי, ולפי זה אין מדובר כלל בשם שמים. אילו החיד"א היה מצטט פסוק אזי ידוע בודאות כיצד לקוראו, אבל החיד"א כתב רק מלה אחת, ומי יודע כיצד עלינו לקוראה. אכן, מסתבר יותר כי מלה זו העומדת בפני עצמה מכוונת לשם שמים, כי בדרך כלל אין סבירות שאדם יכתוב שְׁדִי כמלה בפני עצמה. אבל גם זה אינו מדויק לחלוטין. הרי מצינו בכתוב: "יעלו שְׁדִי וכל אשר בו" (תהלים צו, יב), והכוונה כאן לשדה (ללא סמיכות), וכן מצינו צורה זו בתהלים פעמים נוספות (ח, ח; ג, יא; פ, יד). נכון שזו צורה פיוטית עתיקה שאינה בשימוש נפוץ, אבל מכל מקום היא מצוייה במקרא, וא"כ מי יודע לאיזו מלה הכוונה. אבל ברור שלא סביר שאדם ישנה את הצורה הנפוצה לציון שנה: שי"ד, לצורה שאינה נפוצה: שְׁדִי, שאין לה משמעות מיוחדת וחשובה.

נעבור לשאלה הפוכה לה. שאלה זו כבר אינה נוגעת לגימטריה של תאריכים וכדומה, אלא לשמות של ספרים, ולמרות שאמרנו כי לא נעסוק בכך, הרי כדי להשלים את הדיון, אדון בזה בקצרה. מה דעת ההלכה אם אדם יכתוב ביטוי הכולל מלה זו, אבל ברור לנו שכוונתו היא לשי"ן שמאלית, אלא שהוא לא ניקד אותה. הנה כך מצאנו שר' חיים חזקיה מדיני קרא לספרו בשם: שדי חמד, וברור כי השי"ן כאן היא שין שמאלית, מה עוד, וכפי שהוא עצמו ציין זאת, כך הוא לשון הפסוק בישעיה (לב, יג): "על שדי חמד על גפן פוריה". והנה למרות זאת, היה מי שכתב לו כי שם הספר אינו מוצלח, שהרי הוא יכול להביא אנשים לידי טעות בחושכם כי המדובר כאן בשם שמים:²⁴⁸

תמהתי על השם [היינו: שדי חמד] למה לו לעשות כן, הלא חז"ל תקנו [ר"ה יח ע"ב] כן גבי שטרות שלא יהיה השם מוטל באשפה להיות אותיות כאלו בצירוף שם אחד משמות הקודש, וכאשר בא אל המכריך²⁴⁹ מיד קורע הדף הראשון ומשליכו, ונהי שאינו שם מקודש מכל מקום הרי החמירו הפוסקים אפילו בשם שאינו מקודש כמבואר ביו"ד סי' רע"ו וכמו שהאריך בשו"ת מעיל צדקה סי' כ"ד, על כן הטוב לקרא בשם שדה חמד... ואם בקרא כ' ישעיה ל"ב התם גם שם הוי' כתוב ונקודתו מוכיח, וידעתי מקום לפלפל בין שם אף על פי שאינו מקודש לאשר על שם שדה הוא, אך מהיות טוב [כ"ק פא ע"ב] וכו', על כן בכרכים הבאים ישנה השם לטובה כמו שדה חמד.

248 על כל העניין ראה דבריו בקונטרס באר בשדי שהקדים לספרו שדי חמד, והתייחסנו לכך בקצרה גם לעיל ליד הערה 204, וראה לעיל פרק שישי, סעיף ט, עמ' 234.

249 כלומר, הכורך.

בעקבות מכתב זה דן רח"ח מדיני בשאלה זו, ואף פנה לחכמי דורו בעניין זה, והם ענו ואמרו כי אין בזה חשש. למרות זאת, החמיר רח"ח מדיני על עצמו וניקד בראש ספרו באופן מיוחד את השין, כדי שכולם יראו שזו שין שמאלית.

בין שאר הראיות שכתב רח"ח מדיני כדי להצדיק את השם שבחר לספרו, הוא ציין כי מצינו ספרים רבים ששם מכיל גם שם שמים, כגון: בית אלהים, בית אל, בית ה', דרך ה', היכל ה', ועוד. נמצא כי שאלת כתיבת שם שמים כחלק משמו של ספר, כבר נידונה באופן יסודי ע"י רח"ח מדיני ושאר חכמי האחרונים שהתכתבו עמו, וכפי שצויין בהערה 248, ואין כאן מקום להאריך בזה. אמנם יש להעיר כי אין אנו יודעים כיצד הגו את שמות הספרים הללו. לפי הכתוב לפנינו בשדי חמד בקטע המובא לעיל, הרי שמות שני הספרים הראשונים נבדלים זה מזה, וקשה אפוא לדעת מה היתה ההגיה המדוייקת בספרים הכוללים את שם אלוקות. מכל מקום, באלו ששם כולל את שם הויה, מסתבר שהגו אותם: השם. כך לכאורה עולה מהמשך דברי רח"ח מדיני שם:

והנך רואה [על פי שמות הספרים המכילים שם שמים כמפורט לעיל בדבריו] אשר רבנן קמאי ובתראי הנ"ל לית דחש לה, וידוע שכל הנהוג להשתמש בו במקום כתיבת השם שלם כמו שלשה יודי"ן וכיוצא יש להחמיר שלא להביאו לידי בזיון חלילה, ונראה דכמו כן במה שנוהגים לכתוב ה' במקום השם שלם והקורא קורא השם כדרכו.

בהקשר לדברים אלו כדאי לציין כי כידוע צורת כתיבת שם הויה הקדומה היתה בצורה של שלוש יודי"ן. הצורה של שתי יודי"ן והצורה של ה' הן מאוחרות יותר.²⁵⁰ התמורות שחלו בצורת כתיבת שם ה' באות לידי ביטוי לעתים גם בשערי ספרים נדפסים. דוגמה יפה ניתן להביא מספר אור ה' לר' חסדאי קרשקש.

המהדורה הראשונה נדפסה בפירא שנת שט"ו. שם הספר הנדפס על שער הספר הוא: אור יי"י.²⁵¹ מהדורה שניה נדפסה בוונא תרי"ט-ת"ר"ך, ושם נדפס בשער: אור ה'. במהדורה שנדפסה ביוהנסבורג, פרוסיה, בשנת תרכ"א נדפס בשער: אור יי"י (שני יודי"ן). אבל מעל שתי היודי"ן הדפיסו מעין כתר, שאולי רצו לרמז בכך על הצורה הראשונה של שלוש יודי"ן, או שהכתר מחליף את הסימן גרשיים, שכרגיל נרשם בין שתי היודי"ן. במהדורה שהופיעה בירושלים תש"ן (על פי נוסח מתוקן של ר' שלמה פישר) נדפס בשער: אור השם.

250 הארכתי בזה בספרי עמודים, כתיבה והעתקה, עמ' 611-632.

251 שלושת היודי"ן נדפסו בצורת סגול הפוך, ומטעמים טכניים לא נדפסו כאן בצורה זו. עם זאת יש לציין כי בשער נמצא הפסוק: קייתי ה' וכו' וכאן נדפסו שני יודי"ן. אבל בפסוק אחר שנמצא אף הוא בשער: וקוי ה' יחליפו כח, נדפסו שלושה יודי"ן.

ח. סיכום: תאריך המורכב מגימטריה שיש בה שם שמים

על יסוד הדוגמאות השונות שראינו לעיל, נוכל לסכם בקצרה את הנושא של כתיבת תאריך בדרך של גימטריה, כאשר משולב בו שם שמים.

מדפיסים רבים, ולעתים הם עשו זאת ככל הנראה גם בידיעת המחברים, שילבו כחלק מהגימטריה המודיעה את שנת הדפסת הספר, גם את שם שמים. המונח שם שמים כולל בתוכו שמות רבים של הבורא, ואנו בדקנו רק את התאריך המכיל בתוכו את השמות הנחשבים כקדושים ביותר, לאמור שאסור למוחקם. התברר שיש צורות רבות ומגוונות כיצד לשלב את שם שמים. יש כאלה שכתבוהו כפי שהוא, לרבות שם הויה. במקרה זה הקפידו לכתוב את שם הויה כחלק מפסוק, וכן עשו גם בשאר השמות שאינם נמחקים, אם כי יש מקרים שבהם לא הקפידו על כך. במקום ששם שמים אל היה חלק מפסוק, אזי בדרך כלל כתבו את השמות הללו באופן חלקי או בשינויים. כתוצאה מכך קשה לדעת את שנת ההדפסה במדויק, כי לא ברור כיצד עלינו לחשב את השם שנכתב.

אף שלאור הדוגמאות הללו עולה שהנוהג של שילוב שם ה' בגימטריה של שנת ההדפסה היה מקובל, נוכחנו לראות שיש בכך שאלות הלכתיות. הבאנו את תשובות הרבנים שעמדו על כך, וראינו כי אין תשובה מוסכמת על כולם בשאלות אלו.